

NRG
Bib

Nebraska Department of Education

Nederlands Bijbelgenootschap

**Een nummer
gewijd aan de
Statenvertaling:**

**Een door
kerk en
overheid
gewenste
vertaling
(p. 3)**

Rabbijnse invloeden
(p. 13)

**In taal
en letterkunde
(p. 20)**

**Illustraties
voor en
tijdens
de uitgave
(p. 28)**

**KWARTAALBLAD
OVER BIJBELWERK
6e JAARGANG
DECEMBER 1987**

4

MET ANDERE WOORDEN

Thema Statenvertaling

Op 30 oktober 1987 werd in de Eggertzaal van de Nieuwe Kerk in Amsterdam onder auspiciën van het Nederlands Bijbelgenootschap en de doctoraal opleiding bijbelvertalen aan de Vrije Universiteit een symposium gehouden over de 350 jaar oude Statenvertaling.

In dit vierde, extra dikke nummer van Met Andere Woorden publiceren we de vier lezingen die daar zijn gehouden.

Het was in deze eeuw voor de tweede maal dat we het verschijnen van de Statenvertaling herdachten. Toch is deze tweede herdenking niet louter een herhaling geworden van wat in 1937 al is gezegd en geschreven.

In de eerste plaats is in de afgelopen halve eeuw het wetenschappelijk historisch onderzoek doorgegaan en beschikken we nu over nieuwere informatie, zoals u vindt in dit nummer.

Bepaalde achtergronden van de Statenvertaling kunnen nu beter verstaan worden.

In de tweede plaats blijkt, hoezeer de herdenking van 1937 bepaald werd door de historische situatie van dat moment. Daardoor is toen de bijdrage van de staat onderbelicht gebleven.

In de derde plaats is de Statenvertaling niet langer de enige door de kerken vrijgegeven vertaling, zoals dat nog wel het geval was in 1937. Juist daarom kunnen we objectiever dan toen oordelen over de waarde van de Statenvertaling.

Opvallend is dat onze bewondering voor wat de statenvertalers 350 jaar geleden presteerden eerder is toe- dan afgenomen.

MET ANDERE WOORDEN

Kwartaalblad over bijbelwerk
6e jaargang nr. 4, december 1987

Uitgegeven door:
Nederlands Bijbelgenootschap
Postbus 620, 2003 RP Haarlem
telefoon: 023 - 25 95 01
In samenwerking met:
Belgisch Bijbelgenootschap
Dautzenbergstraat 36
1050 Brussel
telefoon: 02 - 640 11 12 of 640 15 75.

Met andere woorden wordt gratis toegezonden aan hen die geïnteresseerd zijn in het vertalen en doorgeven van de bijbel.

Redactie: ds. W. van Galen,
dr. H.W. Hollander, dr. E.W. Tuinstra
en Jan J. van Capelleveen (eind-
redacteur).

Adreswijzigingen: Deze aanbrengen op de adresband van dit nummer en deze retour zenden aan:
Nederlands Bijbelgenootschap
Postbus 620, 2003 RP Haarlem.
Telefonische meldingen via nummer 023 - 25 95 01, toestel 121.

Giften voor het werk van het Nederlands Bijbelgenootschap in binnen- en buitenland, en bijdragen ter bestrijding van de onkosten voor dit blad kunnen gestort worden op giro 30 04 82 van het Nederlands Bijbelgenootschap te Haarlem met vermelding 'gift' of 'Met andere woorden'.

 Nederlands Bijbelgenootschap

De Statenbijbel:

een door kerk en overheid gewenste vertaling

door dr. F.G.M. Broeyer

Op 30 mei 1619, een dag na de sluiting van de Nationale Synode verscheen een deputatie uit Dordrecht in de vergadering van de Staten-Generaal. Die afvaardiging bestond uit de voorzitter Johannes Bogerman, de scriba Festus Hommius en nog drie leden. Ze kwamen naar Den Haag om een laatste rapport uit te brengen en de Staten-Generaal voor al hun hulp te bedanken.

Tijdens dit bezoek boden de synodale gedeputeerden een verzoekschrift aan, het zogenaamde Libellus Supplex. Het bevatte een aantal wensen die de Staten-Generaal voorgelegd werden in de hoop dat zij er goedgunstig op zouden reageren. Een van de desiderata was hulp bij het tot stand brengen van de nieuwe Nederlandse bijbelvertaling, waartoe de Dordtse synode besloten had.¹⁾

De Staten-Generaal lieten het verzoekschrift in hun archief opbergen zonder er aandacht aan te besteden. Latere schrijvers over de Nationale Synode van Dordrecht en de Statenvertaling hebben hun dit negeren van het Libellus Supplex kwalijk genomen. Met ironische woorden over de 'hoogmogende heeren' die zulke belangrijke zaken op de lange baan schoven, gaven zij het hoogste politieke orgaan van het land er de schuld van dat het zolang geduurd heeft, eer het georganiseerde werk aan de bijbelvertaling kon beginnen.²⁾

Het verslag voor de Staten-Generaal

Het heeft er alle schijn van dat de Staten-Generaal hiermee onrecht aangedaan is. Want, hoe is het op die bewuste vergadering van 30 mei 1619 toegegaan?

Om te beginnen heeft de bijeenkomst een zekere dramatiek over zich gehad. Het agendapunt, waarmee de vergadering zich voor de binnenkomst van de Dordtse deputatie bezighield, was de ontruiming van de kamer, waarin de ruim twee weken eerder onthoofde Johan van Oldenbarnevelt gevangen had gezeten. De afgevaardigden moesten een beslissing nemen over wat er met de wandtapijten, het bed, het zilver en de verdere inventaris van de laatste verblijfplaats van de oude man, die allen zo goed gekend hadden, moest gebeuren.³⁾

Daarna trad de afvaardiging van de kerk de vergaderzaal binnen voor het tweede agendapunt. In de verte had dit met het eerste te maken. Het ging immers ook op de Dordtse synode om de twisten tijdens het Twaalfjarig Bestand. Bogerman en zijn collega's brachten een uitvoerig verslag uit over de zittingen van de synode na het vertrek van de Remonstranten. Onder meer hebben zij aandacht van de Staten-Generaal gevraagd voor de leerregels die de synode vastgesteld had, voor de herziening van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en voor de kerkorde. Een gewichtig punt dat zij daarnaast aan de orde stelden, was de vraag, op welke wijze de acta van de synode gepubliceerd zouden worden.⁴⁾

De samenstelling van het Libellus Supplex

Gezien de toen al expliciet genoemde zaken, die ongetwijfeld veel toekomstige zorg vereisten, was het op zich weinig verwonderlijk dat de Staten-Generaal het Libellus Supplex terzijde legden. Bovendien waren zij via hun politieke commissarissen uitstekend geïnformeerd over de gang van

zaken op de synode. Zij konden dan ook weten dat het verzoekschrift op een nogal nonchalante wijze tot stand was gekomen.

De synode wilde inderdaad dat zo'n Libellus Supplex aangeboden werd.

Tijdens de 178ste zitting, op 28 mei 1619, formuleerde zij 23 wensen die aan de Staten-Generaal moesten worden voorgelegd. Maar die zijn niet allemaal in het officiële synodestuk verwerkt. De vijf leden van de deputatie hebben het Libellus Supplex na afloop van de synode met elkaar samengesteld. Zij hebben een deel van de door de synode geuite verlangens weggelaten en er andere aan toegevoegd. Hun geschrift telde zeventien punten, met als vierde de bijbelvertaling. Sommige onderwerpen waren bij de Nationale Synode zelfs nooit in behandeling geweest.⁵⁾

De deputatie van 30 mei 1619 heeft het belang van de nieuwe vertaling, blijkens de door de griffier van de Staten-Generaal gemaakte notities, beslist onvoldoende beklemtoond. De gedeputeerden hadden, toen ze in hun verslag om de verhoopte attentie voor het Libellus Supplex vroegen, speciaal op de bijbelvertaling kunnen wijzen. Dat hebben ze niet gedaan.

Ze volstonden met de vermelding in het Libellus Supplex van de behoefte van de kerk aan een betere vertaling, waarin het onderwerp als slechts een van de zeventien onderwerpen figureerde. Bovendien valt het op dat in de formulering van het verzoek wel gesproken wordt over de noodzaak dat de zes vertalers van alle andere arbeid vrijgesteld dienden te worden om zich geheel aan het vertaalwerk te kunnen wijden. Dat kwam overeen met wat de Nationale Synode in haar besluitvorming van 1618 over de vertaling gewild had. Maar toen was ook vastgesteld dat de vertalers drie maanden na afloop van de synode moesten beginnen. Over die drie maanden rept het Libellus Supplex in het geheel niet.⁶⁾

Het lijkt er eigenlijk op dat de interesse voor een nieuwe Nederlandse bijbelvertaling aan het eind van de Dordtse synode sterk verminderd was. De belangstelling concentreerde zich toen kennelijk vrijwel exclusief op de beslechting van het geschil met de Remonstranten enerzijds en de organisatie van de Gereformeerde Kerk anderzijds.

De commissie van Hommius

In de maanden die volgden op het uiteengaan van de synode werden de remonstrantse predikanten overal ontslagen. De aangewezen vertalers waren hard nodig om allerlei regelingen te treffen. Zo kreeg Hommius de last te dragen van de bewerking van de acta van de synode voor de officiële publicatie.⁷⁾ Ook het wedervaren van Bogerman is veelzeggend. Hij werd in 1619 en 1620 beroepen te Utrecht, Den Haag en Amsterdam, maar Leeuwarden weigerde hem te laten gaan.⁸⁾ In geen van die plaatsen overwoog de kerke-raad de mogelijkheid dat hij misschien weldra jarenlang voor het pastoraat uitgeschakeld zou zijn, omdat hij daarvan wegens zijn vertaalopdracht ontlast moest worden. De nieuwe bijbelvertaling leek waarschijnlijk zelfs de direct betrokkenen in de eerste tijd na Dordt een utopie.

De synode van Dordrecht had overigens in haar zitting van 28 mei 1619 een commissie benoemd om de uitvoering van de in het Libellus Supplex uitgesproken wensen te bevorderen. In deze commissie hadden Johannes Polyander, Festus Hommius, Henricus Arnoldi, en Henricus Rosaeus zitting.⁹⁾

Over hen is in de historische literatuur wel eens de kritische opmerking

**Slechts één
verzoek
bekend**

gemaakt dat zij niet al te ijverig zijn geweest in het aansporen van de Staten-Generaal tot actie.¹⁰⁾

Met name ten aanzien van hun inspanningen voor de bijbelvertaling riep dit ook tegenspraak op.¹¹⁾ Hommius schreef namelijk op 15 mei 1624 aan Herman Faulkelius dat hij en zijn mededeputaten 'dickwils' bij de Staten-Generaal aangeklopt hadden voor de overzetting van de bijbel.¹²⁾ Maar is dat waar? In de brief aan Faulkelius haakte Hommius aan bij het verzoek van de synodale gedeputeerden van 11 mei 1624 dat de Staten-Generaal tot hun principebesluit over de nieuwe vertaling in het Nederlands bracht. Volgens deze resolutie mochten de vertalers voortaan elk half jaar op kosten van de overheid bij elkaar komen om de resultaten van hun werk in de voorbije maanden te bespreken. Hadden de gedeputeerden dan eerder keer op keer bot gevangen met soortgelijke verzoeken? Uit Hommius' woorden zou men dat moeten afleiden.

Het is natuurlijk eenvoudig om in de resoluties van de Staten-Generaal te speuren naar eerdere pogingen van de commissie en aldus Hommius' bewering te verifiëren. Dit onderzoek levert zegge en schrijve één vermelding op. Op 1 juli 1622 werd tijdens een zitting van de Staten-Generaal een verzoek van Hommius en de zijnen besproken, waarmee zij de zaak van de vertaling trachtten aan te bevelen. De Staten-Generaal besloten toen na te gaan, wat er ten behoeve hiervan reeds gebeurd was, alvorens verdere stappen te ondernemen.¹³⁾ Intussen waren er sedert het einde van de synode drie jaar verlopen. Van een herinneren aan deze resolutie door de commissie is er in de volgende jaren geen sprake.

Hommius kan met 'dickwils' in de brief aan Faulkelius dus hoogstens bedoeld hebben dat de commissieleden nu en dan met afzonderlijke leden van de Staten-Generaal over het verzoekschrift van de synode gesproken hadden. Getuige de resolutie van 1622, waarin gezegd wordt dat de Staten-Generaal moeten nagaan, wat er al aan het vertaalplan was gedaan, lijkt zelfs dit nauwelijks aannemelijk.

Op de Noordhollandse synode van 1620 in Alkmaar werd de wenselijkheid uitgesproken de commissie van Hommius, Polyander, Arnoldi en Rosaeus 'hares ampts' te 'vermanen', gelijk het heette. Ook de synode van Zuid-Holland, in 1621 te Rotterdam, had het over het 'vermanen' van de door de Nationale Synode gedeputeerde 'broederen'.¹⁴⁾ Het is dan ook onjuist de schuld voor de vertraging van het bijbelproject bij de Staten-Generaal te leggen, waar de tijdgenoten zo duidelijk lieten uitkomen dat de commissie van Hommius cum suis zich harder behoorde in te spannen.

Van 1622 tot 1624 deden Hommius en de zijnen, naar het lijkt, dus weer niets voor de vertaling.¹⁵⁾ En dan is het nog niet eens nodig op de roddels over de Haagse predikant Rosaeus te wijzen, de man die gezien zijn woonplaats de beste mogelijkheden had voor contacten met leden van de Staten-Generaal. Rosaeus was ook als arts werkzaam en zijn vrouw bezat een bierbrouwerij in Delft. In zijn werk als predikant zou hij daarom nogal tekort geschoten zijn.¹⁶⁾

Een verklaring voor de nalatigheid valt vooral bij Hommius, het belangrijkste lid van de commissie, te vinden. Hij beriep zich op 1 juli 1623 in een brief op

de 'veelvoudighe occupatien', die hem belet hadden de bij hem aanwezige archiefstukken van de Nationale Synode te sturen naar de afgesproken bewaarplaats.¹⁷⁾ Hij had ze ten onrechte jarenlang onder zich gehouden. Die 'veelvoudighe occupatien' zouden hem ook wel eens bij de heel wat meer vereisende taak van het bevorderen van de bijbelvertaling beperkt kunnen hebben in zijn activiteiten. In de handelingen van de Zuidhollandse synode te Brielle van 1623 noteerde de scriba, Gijsbertus Voetius, dan ook opnieuw dat Hommius en zijn medegedeputeerden verzocht moest worden de Staten-Generaal op de vertaling aan te spreken.¹⁸⁾

De noodzaak van de vertaling

De vraag ligt voor de hand of de achterliggende oorzaak van de vertraging in de uitvoering van de besluiten van de Nationale Synode van Dordrecht ook niet enigszins de toen gebruikte bijbel, de Deux Aes, geweest is. De synode had weliswaar vastgesteld dat er een nieuwe bijbelvertaling behoorde te komen. Maar de vertalingskwestie was aan de orde gesteld op grond van een gravamen van slechts een deel van de provinciale synodes. Niet alle hadden de noodzaak van de bijbelvertaling als punt van bespreking vóór Dordrecht opgegeven.¹⁹⁾ Ook in de eerste helft van de jaren twintig kan hier en daar de stemming geheerst hebben dat er urgentere problemen bestonden dan een nieuwe bijbelvertaling.

Volgens de gereformeerde theologen moest een vertaling zo nauwkeurig mogelijk aansluiten bij de Hebreeuwse en Griekse grondtekst. In de Deux Aes-bijbel liet wat dat betreft het oude testament, dat sterk op Luthers vertaling gebaseerd was, zeer te wensen over, maar voor het nieuwe testament gold dat bezwaar niet. De vertaling daarvan droeg reeds de kenmerken van het gereformeerde getrouwheidsideaal. De Deux Aes was bovendien de bijbel uit de martelarentijd.²⁰⁾

De hoogleraar Hebreeuws aan de universiteit van Franeker, Sixtinus Amama, achtte het nuttig om in 1623 een boek met bezwaren tegen de Deux Aes-bijbel te publiceren. Hij wilde aantonen dat deze vertaling de toets van de kritiek niet kon doorstaan.²¹⁾ Kennelijk was zo'n boek nodig om een gelaten stemming bij veel theologen te doorbreken.

Toch is het niet aan enkelingen als Amama alleen te danken geweest dat het verlangen naar een betere vertaling stand hield. Vooral de beide Hollandse synodes hebben keer op keer tijdens hun jaarlijkse zittingen herinnerd aan de besluiten van de Nationale Synode van Dordrecht over de Nederlandse bijbel en al gebeurde het daar minder frequent, ook in andere provinciale synodes is dat punt aan de orde gesteld.²²⁾

Convent van 's-Gravenhage

In dit verband verdient met name een document aandacht dat merkwaardig genoeg tot op heden niet verwerkt is in de literatuur over de periode na Dordt. Het betreft de acta van een bijeenkomst, een convent zoals de titel zegt, van gedeputeerden van de provinciale synodes, die van 19 tot 23 september 1623 te 's-Gravenhage plaatsvond.²³⁾ De door de Nationale Synode als vertaler van het oude testament aangewezen Zutphense predikant Willem Baudartius fungeerde als voorzitter. Op dit convent is ook de zaak van de vertaling aan de orde geweest. Baudartius legde de vergadering de vraag voor, wat er voor de bevordering van de bijbelvertaling gedaan kon

worden. Naar verluidt zouden de Staten-Generaal een request van de gedeputeerden van de Nationale Synode van Dordrecht naar de verschillende provincies hebben gezonden ter beoordeling van de aanvraag. Het convent besloot dat de gedeputeerden van de provinciale synodes moesten proberen die 'seer nodighe saecke' bij de Staten van hun gewest aan te bevelen. Dan zouden de afgevaardigden van deze gewestelijke Staten naar de Staten-Generaal ervoor kunnen zorgen dat het overkoepelende regeringscollege de noodzakelijke stappen deed.

Is die informatie over het request juist geweest? In elk geval mag het een gelukkig verschijnsel genoemd worden dat de hoop op een betere vertaling na Dordrecht kennelijk niet totaal verschrompelde, ook al bestonden er nog zoveel andere kerkelijke aangelegenheden die achtzaamheid vroegen. Want natuurlijk moet niet worden vergeten dat, als ergens het punt van de bijbelvertaling op de agenda stond, er altijd legio andere onderwerpen waren die eveneens in bespreking kwamen. Ook op dat convent van 's-Gravenhage wijdde de aanwezigen zich aan andere kwesties. Problemen rondom de Remonstranten vormden de hoofdmoot van de discussie.

**De resolutie
van
11 mei 1624**

Op 11 mei 1624 was het dan zo ver. De Staten-Generaal besloten aan het verlangen naar een betere Nederlandse vertaling tegemoet te komen. Auteurs over de Statenvertaling hebben tot nog toe verondersteld dat Hommius en zijn medegedeputeerden zelf het initiatief tot het verzoek om hulp bij de vertaling, dat toen ingediend werd, hadden genomen.²⁴⁾ Maar daarbij hebben ze een voorafgaande resolutie over het hoofd gezien. Tien dagen eerder, op 1 mei 1624, besloten de Staten-Generaal namelijk er bij de gedeputeerden van de Nationale Synode op aan te dringen dat de bijbelvertaling haar beslag kreeg, opdat, zoals de resolutie het stelt, 'de kercken ende gemeenten eens mogen werden versien van een geauthoriseerden bibel, overeencommende mette hebreusche ende grieksche texten'.²⁵⁾ Het belangrijke principebesluit van 11 mei was derhalve niet aan het initiatief van Hommius, Polyander, Arnoldi en Rosaeus te danken, maar aan dat van de Staten-Generaal.

Eigenlijk klopt ook zelfs dat niet precies, want de Staten-Generaal handelden blijkens die resolutie op aandrang van de Staten van Holland; zeer gewichtig, want Holland was veruit het belangrijkste gewest. Helaas vertellen de resoluties van de Staten van Holland niet wat hen ertoe bracht in de Staten-Generaal de zaak van de nieuwe bijbelvertaling te bepleiten. Sinds maandag 26 oktober jongstleden is echter een tot nog toe zeer ontogankelijke bron voor de besprekingen van de Staten van Holland in de jaren 1623 tot 1625 zeer toegankelijk geworden. Als 200ste deel van de Rijksge-schiedkundige Publicatiën verscheen namelijk een uitgave van de notulen die de afgevaardigden Nicolaes Stellingwerff en Sijbrant Schot van Medemblik en Purmerend in de Hollandse Staten ten behoeve van hun stadsbestuur over de vergaderingen bijhielden.

Wat blijkt dan? Op 30 april 1624 kwam in de vergadering van de Staten van Holland een klacht aan de orde van de kerkeraad van Haarlem over de uitgave van een bijbel, waarvoor doopsgezinden een Haarlemse drukker opdracht hadden gegeven. Deze bijbeluitgave wekte om bepaalde redenen

wantrouwen. De Haarlemse kerkeraad knoopte aan het verzoek om een publikatieverbod het voorstel vast dat de Staten van Holland hun best zouden doen voor de vervaardiging van de nieuwe, gereformeerde bijbelvertaling.

De Staten van Holland droegen de Hollandse afgevaardigden naar de Staten-Generaal op te verzoeken om maatregelen opdat - en dan volgen ongeveer dezelfde woorden, als er in de resolutie van de Staten-Generaal van de volgende dag zouden staan - 'men eens in deese landen zal mogen hebben eenen bijbel bij autoriteyt van 't landt gedrukt, overeencomende metten Hebreusche ende Grieksche texten'.²⁶⁾

Het is duidelijk. Een actie van de kerkeraad van Haarlem is de aanleiding geweest voor de befaamde resolutie van 11 mei 1624 van de Staten-Generaal die tot de schepping van de Statenbijbel leidde...

Volgens de Zuidhollandse synode die in juli 1624 in Den Haag vergaderde was het aan haar gedeputeerden te danken, dat het vertaalproject van de grond kon komen. Zij hadden Hommius en de zijnen immers 'iteratijelick' aangemaand de Staten-Generaal met een verzoekschrift de noodzaak van de bijbelvertaling duidelijk te maken. Dit verhaal klopt dus niet helemaal. Maar de Zuidhollandse synode beschikte wel over correcte informatie aangaande de reactie van de door Dordt aangewezen vertalers op de resolutie. Er waren allerlei 'swaricheden'. Zo meende Hommius dat er vanwege zijn 'occupacien' niet te veel van hem verwacht mocht worden, terwijl Bogerman en Gerson Bucerus zich beiden door anderen wilden laten vervangen. Het was vooral een groot probleem dat de vertalers geen kans zagen regelmatig met het vertalen bezig te zijn, als zij niet van de verplichtingen voor hun gewone werk ontslagen werden. De resolutie stond echter slechts halfjaarlijkse samenkomsten toe. De synode van Zuid-Holland van 1624 in 's-Gravenhage stelde dan ook al vast dat de gedeputeerden van de Nationale Synode de vertalers bijeen moesten roepen om te bezien of er eventueel niet een andere oplossing gevonden kon worden.²⁷⁾

Het werk kan beginnen

Pas in het voorjaar van 1625 kwam die vergadering er eindelijk. Op 22 en 23 mei kwamen de gedeputeerden van de Nationale Synode en de vertalers samen. Zij besloten toen een beroep op de Staten-Generaal te doen om hun toe te staan zich in een universiteitsstad te vestigen en uitsluitend met het werk aan de bijbelvertaling bezig te zijn.²⁸⁾ In een resolutie van 18 juli 1625 gaven de Staten-Generaal hiervoor hun fiat.²⁹⁾ Het college zal op dat ogenblik niet beseft hebben, hoeveel geld het vertaalproject zou gaan kosten. Volgens de in 1620 en 1621 gepubliceerde acta van de synode van Dordrecht kon het werk binnen vier jaar klaar zijn. Zij stelden, na een bereidverklaring van Holland tot steun, voor - zoals toen verwacht werd - drie jaar het nodige geld beschikbaar. Maar ook later verleenden de Staten-Generaal op ruime schaal financiële steun. De vele resoluties over de Statenvertaling vanaf 18 juli 1625 tonen aan dat zij zich zeer betrokken gevoeld hebben bij de vertaalarbeid. Zo zorgden de Staten-Generaal ervoor dat Bucerus van Veere naar Leiden mocht vertrekken, wat hun veel moeite bezorgd heeft. Verder hebben ze er bijvoorbeeld hun best voor gedaan dat de vertalers

Bemoeienis van de overheid

aantekeningen uit de nalatenschap van de door hen uitermate bewonderde Johannes Piscator te Herborn in handen kregen.³⁰⁾

Door de moeilijkheden rondom de vrijstelling van Bucerus kon het vertaalwerk voor het oude testament pas in het najaar van 1626 beginnen. Identieke problemen de Amsterdamse predikant Jacobus Rolandus betekenden voor het nieuwe testament en de apocriefe boeken zelfs nog langer uitstel. De arbeid daaraan begon in de herfst van 1627. Over het enthousiasme van de vertalers hoeft niet veel gezegd te worden. Zij realiseerden zich nu eerst ten volle van welk een belang de besluiten van de Nationale Synode van Dordrecht over de Nederlandse bijbelvertaling waren geweest.

In de publikaties, die in 1937 tijdens het vorige herdenkingsjaar van de Statenbijbel verschenen, zijn tal van negatieve uitspraken over de bemoeienissen van de Staten-Generaal te vinden. Het kan bijna niet anders, of de eigentijdse situatie heeft daarbij een rol gespeeld. In de jaren dertig streefde de Nederlandse Hervormde Kerk ernaar zich los te weken uit een kerkelijke structuur die zij aan ontoelaatbare negentiende-eeuwse overheidsbemoeienis was gaan wijten. De Gereformeerde Kerken hadden in 1937 juist de vijftigjarige herdenking van de Doleantie achter de rug, de bevrijding van het synodale juk, zoals zij dat zagen. In Duitsland deden zich in die tijd gebeurtenissen voor die een weldenkend mens met afschuw over een afhankelijke positie van de kerk ten opzichte van de staat moesten vervullen.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw werd de verhouding tussen kerk en overheid evenwel anders beleefd. In hun dankwoord aan de Staten-Generaal, op 30 mei 1619, achtte de vertegenwoordiging van de Nationale Synode van Dordrecht het haar plicht 'danckbaerlijck t'erkennen de instrumenten die 't God belijft heeft tot d'uytvoeringe van dit Zyn miraculeus genaden werck', omdat het hoogste regeringscollege en Prins Maurits zich 'door ingeven van Godts Geest' hadden 'ontfermt over de afflictie van Godts kercke'.³¹⁾

Met name vielen er in het herdenkingsjaar 1937 geërgerde woorden te beluisteren over het feit dat de overheid niet bereid was een woord vooraf van de kant van de kerk in de Statenbijbel op te nemen. In de beoordeling van de motieven die tot deze weigering geleid hebben viel de nadruk op de behoefte van de overheid de eer voor de vertaling naar zichzelf toe te trekken.

Holland had grote invloed op die weigering.³²⁾ Maar uit de juist gepubliceerde notulen van Stellingwerff en Schot blijkt dat de Staten van Holland het al op 30 april 1624 hadden over 'eenen bijbel' (let op!) 'bij autoriteyt van 't landt gedrukt'. Bovendien lijdt het nauwelijks twijfel dat de kerk zelf schuld had, aangezien zich in 1636 een verschil van mening over de voorredes tussen de vertalers en de Zuidhollandse synode openbaarde. Nadat de vertalers op persoonlijke titel voorredes ontworpen hadden, oordeelde de synode van Zuid-Holland in augustus en september 1636 te Leerdam dat er één vanwege de Staten-Generaal en één vanwege de kerken opgenomen diende te worden. Er bestond dus een afwijkend inzicht over de vraag van wie die voorredes moesten uitgaan.³³⁾

**Overheid
te negatief
beoordeeld**

Op 25 april 1637 richtte de Raad van State zich tot de Staten-Generaal met een advies over de kwestie van de voorredes.³⁴⁾ Het is evident dat de Raad van State het aandeel van de overheid in de nieuwe vertaling nogal overtrokken voorstelde. Aan de andere kant poneerde de Raad voor zijn advies aan de Staten-Generaal om 'hun respect ende authoriteyt met niemanden te partageren', een gewichtig nevenargument. De Raad waarschuwde voor het risico dat er rond de nieuwe bijbel controversen konden rijzen, als er namen van personen mee verbonden zouden zijn.

In het voorjaar van 1637 wisten de betrokkenen dat de nieuwe bijbelvertaling op korte termijn in de openbaarheid kon komen. Gezien de heftige twisten tussen theologen in de voorafgaande decennia was enige zorg over de ontvangst werkelijk wel gerechtvaardigd. De Raad van State wees erop dat het 'niet sonder murmuratie en sal passeren, dat het geloof ende den Bybel van onse Ouderen door dese verbeteringe eenichsints schynt te worden gecensureert: of alles door sulcke veranderinge in onsekerheyt werde gestelt'. Het advies suggereerde de zeker niet denkbeeldige mogelijkheid dat een deel van de predikanten en van de gemeenten aan de Deux Aes-bijbel zou willen vasthouden. Juist daarom vond de Raad van State het geraden de bijbel zeer nadrukkelijk op gezag van de Staten-Generaal te publiceren.

**Officiële
publikatie**

In september verscheen de Statenbijbel. Op de titelpagina stond dat deze bijbel 'getrouwelijk' uit de oorspronkelijke talen was 'over-geset'. Dat 'getrouwelijk' behoorde gereformeerden aan te spreken. Maar de gereformeerden van de zeventiende eeuw hebben hun Deux Aes-bijbel vermoedelijk vooral opgegeven vanwege de woorden op de titelpagina, dat de vertaling 'door last der Hoogh-Mogende Heeren Staten Generael vande Vereenighde Nederlanden, en volgens het Besluit van de Synode Nationael, gehouden tot Dordrecht inde Jaeren 1618 ende 1619' tot stand was gekomen.

De voorin opgenomen acte van autorisatie onderscheidde de nieuwe bijbel nog meer van de oudere uitgaven. De vraag op welke wijze de Statenbijbel geïntroduceerd moest worden om de Deux Aes-bijbel te kunnen verdringen, heeft in de discussie over de voorredes een gewichtig aandeel gehad. Niet de verhouding tussen kerk en staat, maar het verhoopte succes van de Statenbijbel was bepalend.

De Statenbijbel vond zeer snel ingang. In de stad Utrecht besloot de vroedschap reeds twee maanden na de plechtigheid op 17 september 1637 van de officiële aanbieding aan de Staten-Generaal tot invoering. Door de kerkeraad, waarin Voetius zitting had, was daarom gevraagd.³⁵⁾ De zorgen over mogelijke concurrentieproblemen met de Deux Aes-bijbel bleken niet nodig geweest te zijn. Na enkele jaren was de Statenvertaling alom in kerken en op scholen in gebruik.

Het gereformeerde levensgevoel hield een beleven van geborgenheid in, maar die ervaring vond haar rechtvaardiging in Gods souvereiniteit. Overal in de inleidingen op de hoofdstukken en in de kanttekeningen van de Statenbijbel komt naar voren dat 'de eere Godts' aarde en mens hun zin geeft. De kanttekeningen zijn dan ook heel vaak pastoraal, zoals - om een voorbeeld te noemen - die bij de woorden: 'dacht ick aen den HEERE' in Jona 2:7. Met diverse verwijzingen naar andere teksten heet het daar: 'Gelijck / Godt

vergeten, godtloosheyt beteeckent / also is / sijner niet vergeten maer gedencken, hem voor oogen houden / dienen / tot hem toevlucht nemen / op hem vertrouwen.'

De ene oplage van de Statenbijbel volgde op de andere. In aanmerking genomen dat er toen ook nog veel mensen niet konden lezen en schrijven is de afzet van de nieuwe bijbel enorm geweest.³⁶⁾ De synode van Dordrecht had zich trouwens voor het onderwijs zeer beijverd, getuige een besluit over de bezoldiging van schoolmeesters, opdat ook voor armen 'de weldaet der scholen' mogelijk zou zijn.³⁷⁾

In 1659 moest een student te Utrecht voor de kerkeraad verschijnen, omdat hij de spot gedreven zou hebben met de 'heylige oefeningen', zoals het lezen van de bijbel in de acta aangeduid werd. De jonge man zou tegen zijn hospita gezegd hebben: 'Sit ghij al weder met de neuse in het boeck, ghij sult u noch geck studeren...'.³⁸⁾ Het belang van de Statenbijbel is vooral dat er zovelen met 'de neuse in dat boeck' gezeten hebben. De Statenvertaling heeft daardoor een stempel op het Nederlandse volk gezet.

Noten

- 1) H.H. Kuiper, *De Post-Acta*, Amsterdam-Pretoria (1899), pp. 261-270, 303-305.
- 2) Vgl. D. Nauta, 'Geschiedenis van het ontstaan der Statenvertaling', in *De Statenvertaling 1637-1937*, Haarlem 1937, pp. 17-24; C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden 1937, pp. 282-283; O.C. Broek Roelofs, *Wilhelmus Baudartius*, Kampen 1974, p. 154.
- 3) Alg. Rijksarchief, Staten-Generaal, nr. 3178, net-resoluties, 30 mei 1619. De resolutie ontbreekt in de uitgave genoemd onder noot 4.
- 4) *Resolutiën der Staten-Generaal, Nieuwe Reeks, 1610-1670, deel 4, 1619-1620 in Rijks-geschiedkundige Publicatiën (R.G.P.), Gr. Ser., dl. 176*, J.G. Smit bew., J. Roelevink medew., 's-Gravenhage, nr. 891; Kuiper, a.w. pp. 475-482.
- 5) Kuiper, a.w. pp. 204, 261-270, 278-281, 290, 469-471.
- 6) *Acta Synodi, Lugduni Batavorum 1620* p. 25; Kuiper, a.w. pp. 263-265; H. Kaajaan, *De Pro-Acta der Dordtsche Synode in 1618*, Rotterdam 1914, p. 114.
- 7) P.J. Wijminga, *Festus Hommius*, Leiden 1899, pp. 303-313. Door zijn werk voor de Acta voelde Hommius zich waarschijnlijk sterk verantwoordelijk voor de erfenis van Dordt (en dus ook voor meer dan de vertaling alleen). Als vertaler nam hij de plaats in van Petrus Cornelii, die in 1620 overleed. Hij was eerste vervanger.
- 8) G.P. van Itterzon, *Johannes Bogerman*, Amsterdam 1980, pp. 112-113.
- 9) Kuiper, a.w. pp. 283-284.
- 10) A. Ypey, I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, deel 2, Breda 1822, pp. 358-359; Kuiper, a.w. pp. 287, 305.
- 11) Nauta, a.w. pp. 20, 22.
- 12) Wijminga, a.w. bijl. XXI, aangeh. door Nauta, a.w. p. 20.
- 13) *Resolutiën der Staten-Generaal, Nieuwe Reeks, 1610-1670, deel 5, 1621-1622 in R.G.P., Gr. Ser. deel 187*, J. Roelevink bew., 's-Gravenhage 1983, nr. 3640.
- 14) *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, 1572-1620*, J. Reitsma, S.D. van Veen, uitg., deel 2, Noord-Holland 1618-1620, Zuid-Holland 1574-1592, Groningen 1893, p. 110.
- 15) *Acta der Particuliere Synodes van Zuid-Holland 1621-1700*, W.P.C. Knuttel, uitg. deel 1, 1621-1633, 's-Gravenhage 1908, p. 8. De Staten-Generaal gaven met hun resolutie van 1 juli 1622 volgens de synode van Zuid-Holland van juli 1622 te Gorinchem 'goed hope' (a.w. p. 42). De provinciale synode van Utrecht benoemde in september 1622 de twee revisoren die zij nog altijd moest aanwijzen (Rijksarchief Utrecht, Prov. Kerkverg., Acta Prov. Syn., 1623).
- 16) C.J. Toebes, *Haagse Hervormde Historien*, Zaltbommel 1978, p. 50.
- 17) Kuiper, a.w. pp. 61, 62, 499.
- 18) *Acta Syn. Z.-Holland*, Knuttel uitg., p. 68.
- 19) Kaajaan, a.w. pp. 67, 68.

- 20) Gelijk bekend dateert de Deux Aes-bijbel van 1562. Zie: C.C. de Bruin, 'De Bijbelvertaling', in *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619*; W. van 't Spijker, Houten 1987, pp. 132, 133.
- 21) C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, p. 282-283.
- 22) N. Hinlopen, *Historie van de Nederlandsche Overzettinge des Bybels*, Leyden 1777, pp. 84-89; Nauta a.w. pp. 18-22.
- 23) Rijksarchief, Utrecht, Prov. Kerkverg., Acta Conventus Hagiensis 1623.
- 24) Vgl. Hinlopen, a.w. p. 89; Nauta, a.w. p. 22.
- 25) Alg. Rijksarchief, Staten-Generaal, nr. 49, minuut-resoluties, 11 mei 1624.
- 26) *Particuliere Notulen van de Vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot, deel II, september 1623 - mei 1625* (in R.G.P., Gr. Ser. deel 200), J.W. Veenendaal-Barth bew., A.A. Smit, V.L. Vree medew., 's-Gravenhage 1987, nr. 772. De verdachte bijbel bleek achteraf een Van Liesveldt-bijbel te zijn (vgl. a.w. nr. 860, nr. 870, nr. 1231). Mevrouw dr. J. Roellevink die de resoluties van de Staten-Generaal voor de R.G.P. bewerkt, attendeerde mij op deze uitgave. Dankzij haar bemiddeling mocht ik het werk voor de officiële publikatiedatum raadplegen.
- 27) *Acta Syn. Z.-Holland*, Knuttel uitg., pp. 96-97. Voor de gegevens over Hommius, Bogerman en Bucerus zie de brieven van Hommius aan Faulkelius, 15 mei 1624, van Bucerus aan Hommius, 4 juni 1624, in resp. Wijminga, a.w. bijl. XXII; G.P. van Itterzon, 'Hinderpalen op den weg der Statenvertaling', in *Nieuwe Theol. Studiën*, deel 20 (1937), p. 140.
- 28) Wijminga, a.w. p. 320. Antonius Walaeus nam de plaats in van Faulkelius die op 9 mei 1625 overleden was. De bijeengekomen vertalers voor het oude testament waren: Bogerman, Baudartius en Bucerus, die voor het nieuwe testament: Rolandus, Hommius en Walaeus.
- 29) Alg. Rijksarchief, Staten-Generaal, nr. 50, minuut-resoluties, 18 juli 1625.
- 30) Vgl. Alg. Rijksarchief, Staten-Generaal, nr. 50, minuut-resoluties, 22 oktober 1625, 8 november 1625; i.c. nr. 51, minuut-resoluties, 19 januari 1626, 6 april 1626.
- 31) Kuyper, a.w. pp. 480-481.
- 32) Vgl. L. Knappert, 'Enkele Opmerkingen bij de Geschiedenis der Statenvertaling', in *Nederl. Arch. voor Kerkgesch.*, N.S., XXIX (1937), pp. 197-198; J.N. Bakhuizen van den Brink, Kerk en staat in de ongedrukte Praefatiën van den Statenbijbel, in a.w. pp. 209-224; D. Nauta, 'De Praefatie van den Statenbijbel' in *Geref. Theol. Tijdschrift*, deel 38 (1937), pp. 397-414.
- 33) Nauta, a.w. p. 405.
- 34) Nauta, a.w. pp. 415-417.
- 35) Gemeentel. Archiefd. Utrecht, herv. gem. Utrecht, Acta kerkeraad, 26 oktober 1637, 6 november 1637.
- 36) Voor het analfabetisme vgl. A.M. van der Woude, 'Onderwijs en Opvoeding', in *Alg. Gesch. der Nederlanden*, deel 7, Nieuwe Tijd, Haarlem 1980, p. 262. Van de Amsterdamse bruidegoms kon in 1630 43 procent geen handtekening zetten, in 1680 30 procent; voor de Amsterdamse bruiden waren deze percentages resp. 68 en 56.
- 37) E.P. de Booy, *De Weldaet der Scholen*, Utrecht 1977, pp. 26-27.
- 38) Gemeentel. Archiefd. Utrecht, herv. gem. Utrecht, Acta kerkeraad, 25 april 1659, 2 mei 1659.

Rabbijnse invloeden op de Statenvertaling

door drs. C.M.L. Verdegaal

De studie van de geschiedenis van de Statenbijbel heeft zich voornamelijk geconcentreerd op wat prof.dr. C.C. de Bruin in zijn klassiek geworden studie *'De Statenbijbel en zijn voorgangers'* uit 1937 noemt 'de uitwendige ontwikkelingsgang'.¹⁾

De Bruin zelf heeft een eerste aanzet gegeven tot de beschrijving van de 'inwendige' geschiedenis van de Statenvertaling, dat wil zeggen het vertaalproces. Hij heeft met name een aantal bronnen gesignaleerd die door de vertalers gebruikt werden.²⁾

Dankzij onder meer de manuscripten van de statenvertalers kan men op het spoor komen van deze 'interne' geschiedenis.³⁾ Niet alle manuscripten zijn bewaard gebleven. Zo ontbreken in het Oud-Synodaal Archief van de Nederlandse Hervormde Kerk, sedert enige jaren ondergebracht in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, onder meer de manuscripten van de boeken Genesis en Jesaja. Ook gedeelten van het manuscript van het boek Ezechiël ontbreken.⁴⁾

Naast de vertaling en de kanttekeningen, beide in verschillende fasen aanwezig, staan er bijvoorbeeld in het Job-manuscript op de linkerpagina notities die verwijzen naar allerlei werken die door de vertalers geconsulteerd werden. Het gaat daarbij met name om bijbelvertalingen, woordenboeken en commentaren. Deze bronnen geven inzicht in de 'bibliotheek' of beter gezegd de 'bibliotheken' van de statenvertalers. In die tijd was het eigen boekenbezit van wetenschappers een belangrijk fenomeen. Geleerden steunden toen veel minder op universiteitsbibliotheken dan tegenwoordig het geval is. De vertalers kregen van de Staten-Generaal een speciale boeken-toelage.

Vertalingen uit het Hebreeuws

Terwijl het concilie van Trente voor de Rooms-Katholieke Kerk bepaalde dat de Latijnse vertaling van Hiëronymus, de zogenaamde Vulgata Latina, de officiële, canonieke tekst van de bijbel was, kon dit besluit de tendens om van de Hebreeuwse tekst van het oude testament uit te gaan niet meer blokkeren. Deze tendens was mede al eerder binnen de Romana ontstaan, parallel aan de algemene herbronning van het Renaissancetijdperk. Zo publiceerde in 1528 in Lyon de dominicaan Sanctes Pagninus (± 1470-1536 of 1541) uit Lucca een nieuwe vertaling van het oude testament die uitdrukkelijk op het Hebreeuws was gebaseerd en duidelijk beïnvloed was door rabbijnse interpretaties. Deze vertaling van Pagninus heeft de basis gelegd voor latere bijbelvertalingen die van de Hebreeuwse grondtekst uitgingen.

Binnen de Reformatie bestond er niet alleen behoefte aan nieuwe Latijnse bijbelvertalingen (Latijn was immers nog steeds de 'lingua franca' van de zestiende en de zeventiende eeuw), maar vooral aan vertalingen die de niet academisch gevormde kerkleden konden gebruiken. Een vertaling van de Hebreeuwse tekst lag voor de hand. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de Italiaanse vertaling van Giovanni Diodati, uitgegeven in Genève in 1607. Diodati vertegenwoordigde de Geneefse Kerk op de Dordtse synode. Ook de English Authorized Version of King James Version van 1611 baseert zich uitdrukkelijk op het Hebreeuws. De richtlijnen voor deze vertaling hebben model gestaan voor die van de Statenbijbel.

**Statenvertalers
hadden een
rabbijnenbijbel**

Uit met name de notities in het manuscript van Job blijkt dat de statenvertalers beschikten over een rabbijnenbijbel. In 1517 werd bij Bomberg in Venetië de eerste rabbijnenbijbel uitgegeven. Zo'n uitgave bevat in het midden van de pagina een kolom met de Hebreeuwse tekst (telkens aan de binnenkant van de bladzijde) met parallel daaraan een kolom met de Targum, de parafraserende Arameese vertaling (telkens aan de buitenkant van de bladzijde). Verder treft men er ook de Massora Magna en Parva aan, een soort tekstkritische noten.

Om deze kolommen staan rabbijnse commentaren. Niet in iedere rabbijnenbijbel staan dezelfde rabbijnse commentaren. Zo staan bij het boek Job in de eerste rabbijnenbijbel van Bomberg de commentaren van Abraham ben Farisol (± 1451 - ± 1525) en Moses ben Nachman (1194-1270). Het commentaar van Abraham ben Farisol treft men in latere rabbijnenbijbels niet meer aan. In de tweede rabbijnenbijbel van Bomberg, uitgegeven in 1524-1525 in Venetië en ook in de latere Venetiaanse edities staan bij het boek Job de commentaren van Ibn Ezra (1089-1164) en van Levi ben Gersjom (1288-1374). In de editie van Buxtorf (uitgegeven in Basel in 1618-1619) treft men bij het boek Job ook deze beide commentaren aan, maar bovendien, in een kleiner lettertype, het commentaar van Rasji (1040-1105).⁵⁾

Het kleine lettertype is stellig een indicatie voor het belang dat men aan het betreffende commentaar hechtte. De commentaren van Ibn Ezra en Levi ben Gersjom worden in het manuscript van het boek Job van de Statenvertaling direct geciteerd. In dat manuscript komen zo'n 300 notities voor; opvallend is dat het commentaar van Levi ben Gersjom bijna vijftien maal direct wordt aangehaald. Rechtstreekse citaten uit het commentaar van Ibn Ezra vinden we in bijna dertig notities.

Omdat deze twee commentaren geregeld samen geciteerd worden in de notities, ligt het voor de hand dat - na vergelijking met andere rabbijnenbijbels - of de tweede Venetiaanse rabbijnenbijbel (1524-1525) (of een latere editie daarvan) bij het boek Job geconsulteerd werd of de meer recente editie van Buxtorf (1618/19).

**Directe
citaten van
rabbijnen**

Een argument voor het gebruik van de Buxtorf-editie is te vinden in de bijlagen (de zogenaamde minuten) van het testament van Johannes Bogerman, de voorzitter van de vertaalcommissie en naar alle waarschijnlijkheid verantwoordelijk voor op z'n minst een aantal van de notities in het manuscript van de vertaling van het boek Job. Deze minuten vermelden de rabbijnenbijbel van Buxtorf. Met andere woorden, Bogerman beschikte in zijn privé-bibliotheek over een exemplaar van de Baselse rabbijnenbijbel. Uit het bovenstaande is reeds gebleken dat in het Job-manuscript rabbijnse commentaren rechtstreeks geciteerd werden. Dat de rabbijnse exegese au sérieux werd genomen blijkt uit de vertaling van Job 3:8. Dit voorbeeld heb ik ook reeds summier behandeld in het nummer van Met Andere Woorden van afgelopen juni.

Voor dit symposium lijkt me dit voorbeeld wederom geschikt, daar het niet al te technisch is voor niet-hebraïci. De Vulgata Latina vertaalt het Hebreeuwse 'liwjatan' met Leviathan, de naam van een van de oermonsters.

In de notitie bij Job 3:8 worden de rabbijnen Levi ben Gersjom en Ibn Ezra

direct en niet via een werk van een christelijke hebraïst geciteerd. Levi ben Gersjom zegt in zijn commentaar dat 'liwjatan' eenvoudigweg 'hun rouw' betekent. Ibn Ezra vermeldt dat het woord anders gelezen moet worden. In plaats van de 'nun' aan het einde van het woord 'liwjatan', dient een 'mem' gelezen te worden. Dus: 'liwjatam'.

Bij Ezra wordt dan de betekenis van dit woord: 'rouw'. In de eerste fase van de vertaling komen vaak alternatieven voor. In feite heeft de vertaler dus nog geen beslissing genomen. Dit is ook het geval bij Job 3:8. Voor het Hebreeuwse woord 'liwjatan' staat in de eerste fase van de vertaling: 'den Leviathan of haer leet of smerte of droefheijt'. Het gaat hier dus om twee fundamenteel verschillende vertalingen. Later heeft men pas het 'haere (zeventiende-eeuws voor hun) rouwe' boven de alternatieven geplaatst. De oorspronkelijke alternatieven zijn doorgestreept. De vertaler kiest voor de later toegevoegde formulering. Het is duidelijk dat de in de notitie geciteerde rabbijnse interpretaties een rol hebben gespeeld bij de besluitvorming. Met andere woorden, de rabbijnse exegese was van belang voor de statenvertalers.

Toch dient men in het oog te houden dat het zeer voor de hand liggend is dat de statenvertalers mede beïnvloed zijn door christelijke hebraïsten die deze interpretatie van Job 3:8 accepteerden.

Hebraïsten beïnvloed door rabbijnen

In de notities van het boek Job worden zo'n vijftien bronnen geciteerd. Het gaat daarbij met name om werken van christelijke hebraïsten. Deze werken zijn over het algemeen sterk beïnvloed door de rabbijnse exegese. Zo treffen we in het commentaar op Job van Johannes Mercerus (±1500-1570), postuum uitgegeven in 1573 in Genève, talloze verwijzingen naar rabbijnse commentaren aan. Mercerus was professor voor het Hebreeuws aan het Collège de France in Parijs. Hij was de opvolger van de beroemde hebraïst Fanciscus Vatablus. Het commentaar van Mercerus wordt in het manuscript van Job zeer frequent geciteerd en is het belangrijkste commentaar voor de vertaling van het boek Job.

Ook het commentaar van Joannes Drusius (1550-1616) wordt geraadpleegd. Drusius, geboren in Oudenaarde in Oost-Vlaanderen, werd, na in Engeland gestudeerd en gedoceerd te hebben, aanvankelijk professor voor het Hebreeuws in Leiden (vanaf 1577) en later, vanaf de oprichting van de universiteit in 1585, in Franeker. Zijn commentaar is sterk afhankelijk van dat van Mercerus en mede daarom in hoge mate beïnvloed door rabbijnse interpretaties.

Het ligt natuurlijk voor de hand dat Johannes Bogerman als leerling van Drusius deze commentaren consulteerde. Naast deze zijn vooral de Hebreeuwse woordenboeken van o.a. Pagninus en Buxtorf kanalen geweest via welke de rabbijnse interpretaties hun weg in de Statenvertaling hebben gevonden.

Indirecte citaten

Zo worden in het manuscript van Job een aantal malen rabbijnen op indirecte wijze via de werken van christelijke hebraïsten geciteerd en de interpretatie van deze rabbijnen wordt onder de loep genomen.

Via het commentaar van Mercerus wordt Rasji (1040-1105) aangehaald. Het

**Rabbijnse
exegese in de
Statenvertaling**

woordenboek van David Kimchi, *Sefer ha-Sjorasjim*, *Het boek van de wortels* genaamd, wordt met de aanduiding 'in radicibus' naar aanleiding van de Latijnse naam van het lexicon Liber radicum via Mercerus en ook via Drusius geciteerd. Het Lexicon van Johannes Buxtorf dat zich uitdrukkelijk op de rabbijnen baseert, fungeert ook als doorgeefluik voor de interpretatie van Kimchi.

Binnen een citaat uit de Thesaurus, het lijvige woordenboek van Sanctes Pagninus, wordt de interpretatie van Kimchi vermeld. Ook wordt de rabbijn Mosje ben Nachman, ofte wel Nachmanides, ook wel Ramban genoemd (1194-1270), binnen citaten van Mercerus ten tonele gevoerd. Zelfs Sa'adia Gaon ontbreekt niet. Via Drusius wordt zijn interpretatie in een notitie vermeld.

Vanuit deze summier opsomming, en dan nog alleen maar betrekking hebbend op het manuscript van Job, moet duidelijk zijn dat de statenvertalers welbewust citaten uit werken van christelijke hebraïsten met vermelding van rabbijnse interpretaties in de notities opnamen.

Uit het verschaft voorbeeld van Job 3:8 is duidelijk dat rabbijnse exegese van invloed is geweest op de Statenvertaling. Een ander voorbeeld is de vertaling van Job 11:3, waar de Vulgata Latina het Hebreeuwse 'badeka' met 'tibi soli' (voor u alleen) vertaalt. Sanctes Pagninus vertaalt dit 'badeka' evenwel met 'mendacia tua' (Lyon 1528), ofte wel 'uw leugens'. In dezelfde trant vertalen ook Munsterus (1534-1535), Tremellius en Junius en ook Piscator in de editie van 1612 in Herborn uitgegeven, waar beide vertalingen in parallelle kolommen staan afgedrukt. Deze interpretatie is onder meer afkomstig van de rabbijn Levi ben Gersjom. Deze exegese heeft zijn weg gevonden in de Statenvertaling: 'Souden uwe leugenen de lieden doen swygen; en soude ghy spotten, en niemant (u) beschaemen?'. Zoals gezegd, zijn van niet alle boeken van het oude testament de manuscripten van de vertalers bewaard gebleven. Ondanks het ontbreken van notities, kan men toch rabbijnse invloed traceren.

Een voorbeeld hiervan is Jesaja 57:5. De Vulgata Latina vertaalt het Hebreeuwse 'hannechamim ba' elim' met 'Qui consolamini in diis' (U die troost zoekt bij afgoden) en laat dus dit woord van het werkwoord 'nacham', 'troosten', afstammen. De Statenbijbel vertaalt: 'Die hittig zijt in de eikenbosschen, onder allen groenen boom, slachtende de kinderen aan de beken, onder de hoeken der steenrotsen?'

In feite hebben wij hier met een rabbijnse interpretatie te maken. (Ik zie even af van de reden waarom de Statenvertaling spreekt over 'eikenbosschen', terwijl de Vulgata het Hebreeuwse woord 'el im' met goden/afgoden vertaalt.) Onder invloed van de rabbijnen laat de Statenvertaling het woord 'hannechamim' afstammen van het werkwoord 'yacham' dat 'heet maken' betekent. In de afgeleide zin gaat het dan in de vorm waarin het in onze tekst voorkomt, 'omgang hebben met', 'gemeenschap hebben met' betekenen. Het krijgt dan een negatieve connotatie in de context over de afgoderij.

De Statenvertaling volgt de interpretaties van Kimchi, Rasji en Ibn Ezra o.a. in het spoor van het Lexicon van Buxtorf. De Statenbijbel staat niet alleen. Tremellius & Junius (Londense editie van 1593): 'Eorum qui incaluerunt in

lucis,...'; de English Authorized Version (1611): 'Enflaming yourselves with idols ...'; Giovanni Diodati (Genève 1607): 'Voi, che vi riscaldate dietro alle querce...'.
.

**Rabbijnse
exegeses in
kanttekeningen**

Naast rabbijnse interpretaties in de vertaling zelf, treft men ook rabbijnse exegese in de kanttekeningen aan. Deze vormen een wezenlijk onderdeel van de Statenbijbel. De vertalers hebben hun vertaling niet als alleenzaligmakend gezien. Zij waren zich bewust van de problemen, de onzekerheden over de interpretatie van de Hebreeuwse tekst.

Vandaar dat een Statenbijbel zonder kanttekeningen incompleet is. In deze kanttekeningen wordt vaak een alternatieve vertaling verschaft. Wellicht verbaast het enigszins dat tijdens de herdenkingsbijeenkomst in Dordrecht de voorzitters van de twee Kamers van de Staten-Generaal een Statenbijbel zonder kanttekeningen in ontvangst mochten nemen. Ook de King James Version heeft in de marge noten die o.a. alternatieve vertalingen bieden. Ook al zijn deze noten bij de English Authorized Version beperkter in omvang, zij hebben eenzelfde relativerende functie als bij de Statenbijbel.

Bij Job 3:8 wordt in de kanttekeningen - naast de alternatieve vertaling Leviathan - ook nog de interpretatie van David Kimchi en Rasji gegeven:

Sommigen zetten het over: 'hun gezelschap'.

Hoewel deze exegese kennelijk niet als een serieus alternatief werd gezien, omdat deze niet in het manuscript van de vertaling werd vermeld, mag toch geconcludeerd worden dat de vertalers een groter relativeringsvermogen ten aanzien van hun eigen vertaling hadden dan al degenen die menen, dat de Statenvertaling op zich, zonder de kanttekeningen, de enige juiste weergave van het Hebreeuws biedt.

Een ander voorbeeld van rabbijnse exegese in de kanttekeningen vinden we in Job 12:16. Het problematische Hebreeuwse woord 'toesijjah' wordt in de Vulgata Latina door 'sapientia', 'wijsheid' vertaald. Deze interpretatie wordt ook door sommige rabbijnen gevolgd. Ibn Ezra evenwel meent dat dit 'toesijjah' verstaan moet worden als 's'jehoe min jesj', in het Latijn vertaald met 'essentia', 'substantia', met andere woorden, 'wezen' of 'substantie'.

Deze uitleg treft men in de kanttekening bij Job 12:16 aan: 'Of: het wezen' (der zaken), terwijl de vertaling zelf luidt: 'bij Hem is wijsheid en macht; Hij heeft raad en verstand'. Aan de uitgebreide notitie bij dit vers kan men zien dat de vertalers de beide interpretaties serieus overwogen hebben.

Verwezen zij ook nog naar Job 5:12 waar hetzelfde woord 'toesijjah' met 'een ding' vertaald wordt. (Duidelijk is hieruit ook dat de statenvertalers niet rigoureus concordant vertaalden.) In de kanttekening bij dit vers worden de diverse interpretaties opgesomd: 'wezen, bestendigheid, iets dat waarlijk is; verder: wet, wijsheid, rede, deugd.' Frappant is dat in de notitie bij dit vers in het manuscript niet over 'toesijjah' gesproken wordt.

**Geen directe
contacten
met rabbijnen**

In de manuscripten en in de correspondentie van de statenvertalers zijn geen aanwijzingen voor directe contacten met rabbijnen of andere joodse adviseurs. Dat is niet verwonderlijk als men bedenkt dat het jodendom voor de christenen van de eerste helft van de zeventiende eeuw alleen maar in dienst kon staan van het christendom. Dit gold zowel voor de Romana als

voor de kerken van de Reformatie. Via de rabbijnse commentaren en woordenboeken en via de werken van de christelijke hebraïsten, in sterke mate beïnvloed door de rabbijnse exegese, diende men te proberen het oude testament zo goed mogelijk te verstaan.

In die tijd hanteerden theologen een substitutie-denken. Voor Israël, Juda, Jeruzalem, Sion las men 'kerk'. Het oude testament kon alleen in dit christelijk perspectief gelezen worden. Zo wordt bij de tekst van Joël 3:20, 'Maar Juda zal blijven in eeuwigheid, en Jeruzalem van geslacht tot geslacht' in de kanttekening o.a. gezegd: 'Door Juda, Jeruzalem en Zion, versta Gods kerk.' In de notitie in de kantlijn van het manuscript van Joël wordt deze interpretatie trouwens gebaseerd op het commentaar van de kleine profeten van Mercerus: 'Mercerus eenvoudigweg: En de Heer woont, d.w.z. zal wonen, in Sion, d.w.z. Ik zal de Kerk altijd bijstaan.' Voor een intensief door de rabbijnen beïnvloed geleerde als Mercerus vormt het kennelijk geen probleem dit substitutie-denken te hanteren. Hoe groot zijn waardering ook was voor de rabbijnse interpretaties, deze was ondergeschikt aan zijn opvattingen over de kerk.

Dit substitutie-denken is genoegzaam bekend. Toch zal ik nog een tweetal voorbeelden noemen. Jes. 5:1 luidt als volgt: 'Nu zal ik mijnen beminde een lied mijns liefsten zingen van zijnen wijngaard: Mijn beminde heeft eenen wijngaard op een vetten heuvel,...' De kanttekening bij 'mijnen beminde' identificeert deze met Jezus Christus: Aldus noemt de profeet Jezus Christus driemaal in dit vers. De zin is: 'hij is de bruidegom zijner gemeente; ik ben zijn dienaar en vriend'; Hoogl. 2:2; Joh. 3:29.

In het roepingsverhaal van Jesaja (hoofdstuk 6) wordt de Adonai die op de troon is gezeten, gezien als de triniteit. De kanttekening zegt: 'Versta, den Vader, Zoon en Heiligen Geest.'

Bij zo'n substitutie-denken ligt het voor de hand dat geen contacten gezocht zijn met rabbijnen of andere joodse adviseurs. Toch is dit waarschijnlijk geen doorslaggevend argument. De concrete historische situatie was wellicht belangrijker.

**Toen geen
grote joodse
gemeenschappen**

Het is namelijk niet bevreemdend dat er geen directe contacten waren met Joden, omdat in de eerste helft van de zeventiende eeuw er in Nederland nauwelijks sprake is van grote joodse gemeenschappen. Alleen in Amsterdam kon men een duidelijke groei bespeuren, hetgeen onder meer te merken was aan de aanwezigheid van de eerste joodse drukker, Menasseh ben Israël. In 1627 werd op zijn persen het eerste Hebreeuwse boek in de Noordelijke Nederlanden gedrukt.⁶⁾

Met mijn betoog heb ik u enig inzicht proberen te verschaffen over de joodse (rabbijnse) invloeden op de Statenvertaling. Voor sommigen is de invloed misschien wel teleurstellend. Een briefschrijver meldde mij naar aanleiding van mijn bijdrage aan het juninummer van Met Andere Woorden, dat hij tijdens zijn voordrachten over de Statenbijbel steeds verkondigd had, dat joodse adviseurs direct betrokken waren geweest bij het vertaalproces. Naar ik hoop, heb ik enige duidelijkheid verschaft over het vertaalproces en de rol die de rabbijnse interpretaties daarin speelden. De statenvertalers hebben bij hun werk de exegese van de rabbijnen betrokken, hetgeen blijkt

uit de directe citaten in de notities en uit de indirecte aanhalingen via de werken van de christelijke hebraïsten. Dankzij deze notities in de manuscripten van de Statenvertaling wordt ons inzicht verschaft over de 'inwendige ontwikkelingsgang', met andere woorden het vertaalproces.

Noten

- 1) C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden 1937. Een herziene versie van dit werk wordt binnenkort gepubliceerd.
- 2) De Bruin (p. 294) noemt een aantal bronnen. Overigens is zijn opsomming onvolledig en gedeeltelijk incorrect. Zo spreekt hij in het geheel niet over Hebreeuwse woordenboeken, terwijl deze van grote invloed geweest zijn op de vertaling.
- 3) De afgelopen jaren heb ik me beziggehouden met een gedeelte van deze 'interne' geschiedenis. Deze onderzoeken werden (sedert 1 mei 1986) gesteund door de Stichting voor Theologisch en Godsdienstwetenschappelijk Onderzoek in Nederland, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO). Voor de titel van het onderzoek zie mijn artikel 'De Statenvertalers en de rabbijnen' in *Met Andere Woorden* 6e jaargang nr. 2 1987, p. 6 noot 4. Naast de bestudering van de manuscripten van het boek Job heb ik ook een summier studie gemaakt van andere manuscripten, zoals die van het boek Ezechiël en van de boeken van de Kleine Profeten. Zie voor dit alles mijn publikaties, opgesomd in *Met Andere Woorden* 6e jaargang nr. 2 1987 p. 5 noot 2.
- 4) Zie H.Q. Janssen, *Catalogus van het Oud Synodaal Archief*, 's-Gravenhage 1878, pp. 28-29.
- 5) De Biblia Rabbinica van J. Buxtorf I, ofte wel de Oudere (1564-1629), uitgegeven in Basel in 1618-1619, 3 delen. Voor een gedetailleerde beschrijving zie J. Prijs, *Die Basler Hebraischen Drucke* (1492-1866), ergänzt und herausgegeben von B. Prijs, Olten und Freiburg, i. Br. 1964.
- 6) L. Fuks and R.G. Fuks-Mansfeld, *Hebrew Typography in the Northern Netherlands 1585-1815. Historical Evaluation and Descriptive Bibliography. Part One*, Leiden 1984, pp. 99-135.

De Statenbijbel in taal en letterkunde

door prof.dr. L. Streng Holt

De Statenbijbel deed 350 jaar geleden zijn intrede in de hervormde - ook wel: 'gereformeerde' of 'christelijke gereformeerde' - kerken. Die kerken maakten deel uit van de samenleving die de Republiek der zeven verenigde Nederlanden vormde. We mogen zeggen, dat de betekenis van de Statenvertaling zich sinds 1637 in de Nederlandse samenleving heeft laten gevoelen, in de cultuur en derhalve ook in de taal en de letterkunde van ons volk.

Dat we de jubilerende vertaling op zichzelf reeds als een monument van de zeventiende-eeuwse beschaving kunnen beschouwen, als een vrucht van de geestelijke kracht van die bloeitijd in onze vaderlandse cultuur die we nog altijd de Gouden Eeuw noemen, zal wel niet op ernstige tegenspraak stuiten. Tijdgenoten, ook die geen geestverwanten waren, erkenden al het niveau van de nieuwe vertaling. Men doelde dan op de kwaliteit van de vertaling als zodanig, de betrouwbaarheid van de weergave der oorspronkelijke woorden. In latere eeuwen, in het bijzonder in de onze, is het min of meer een gemeenplaats geworden, de loftrumpet te steken over het hoge literaire peil en de betekenis van de Statenbijbel als gegeven in de geschiedenis van het Nederlands, alsmede over zijn invloed op de Nederlandse letteren. Wat het eerste betreft - de zeldzame kwaliteit van de vertaling als letterkundige prestatie - daarover zullen we het allemaal eens zijn dat die buiten discussie staat. De 'getrouwe' vertaalmethode geeft aan de Statenbijbel die bijzondere kleur die hem van iedere andere vertaling onderscheidt, ja die hem boven iedere andere vertaling verheft.

Doorwerking van de Schrift in het bestaan

In dit artikel wil ik u in kort bestek bezighouden met de rol van de Statenbijbel in de taalgeschiedenis en de letterkunde. Als het om de invloed op de ontwikkeling van het Nederlands gaat, hebben we het - dit stel ik voorop - over een secundair effect, aangezien taal niet een ding op zich is, maar de vorm waarin een volksgemeenschap haar geestelijk en cultureel hebben en hopen uitstalt. De inwerking van de Statenvertaling op het idioom waarin onze vaders en wij ons plegen uit te drukken, maakt deel uit van een veel omvangrijker en dieper reikend geheel: de doorwerking van de Schrift in het bestaan van mensen, individueel en gezamenlijk, binnen het raam van de Nederlandse en de Westeuropese geschiedenis. Die doorwerking is uiteraard formidabel geweest en is dat nog. Zij raakt individu en samenleving in denken en spreken, in normbesef en voorstellingsvermogen, in verbeelding en verwachting.

Als we op deze wijze de invloed van de Schrift op de vaderlandse cultuur ter sprake brengen, hoeft het niet veel betoog dat het begin daarvan niet valt op 17 september 1637. Voorstellingen en levenswijsheden uit de bijbel komen we ook al in Nederlandse geschriften uit de middeleeuwen en de zestiende eeuw tegen. Dit moeten we in het oog houden, als we soms lange lijsten onder ogen krijgen met uitdrukkingen en zegswijzen die aan de Statenbijbel ontleend heten te zijn.

U zult zich vermoedelijk allen het schilderij van de zestiende-eeuwse Breughel voor de geest kunnen roepen waarop een blinde een blinde leidt

**Gewesten
cultiveerden
eigen beleid**

vlak voordat ze beiden in de gracht storten. De voorstelling stamt regelrecht uit de Schrift en is als evangelische wijsheid lang voor september 1637 aanwezig in het bewustzijn van onze voorouders. Wel heeft de Statenbijbel zeker het voortbestaan bewerkstelligd. We kunnen de stelling poneren dat de Statenvertaling niet alleen uniek is, maar tevens een schakel in een eerder begonnen reeks. In het proces van de nationale cultuurgeschiedenis is de invloed van de Statenbijbel geen geheel nieuw fenomeen. Veeleer dienen we te zeggen dat hij een bestaande ontwikkeling continueert, verbreedt en verdiept.

Achteraf maken we ons, enigszins anachronistisch, wel eens een beeld van de Verenigde Nederlanden als een hecht aaneengesloten gemeenschap. De werkelijkheid was dat de gewesten, en in de gewesten de steden, een krachtig particularisme cultiveerden, dat wil zeggen zoveel ze maar konden een eigen beleid volgden, eigen tradities in stand hielden, prat gingen op hun onafhankelijkheid. Voor de taal hield dit in, dat er nog lang geen nationale eenheidstaal bestond. Integendeel, bij alle gelijkenis die de dialecten met elkaar hadden, was er een vanzelfsprekende verscheidenheid van tongvallen.

Voor zover er een min of meer gezaghebbende - meer geschreven dan gesproken - cultuurtaal was, deed er zich nog een complicatie voor, die haar wortels in het recente verleden had. De tongval van standing en beschaving was die van de zuidelijke gewesten, in het bijzonder Brabant. Het politieke, economische en kunstzinnige zwaartepunt lag immers, voordat Antwerpen in 1585 door Parma veroverd werd, ver beneden de Moerdijk: in Gent, in Brussel, in Mechelen en vooral ook in Antwerpen.

Onze culturele en taalkundige geschiedenis vertoont derhalve die merkwaardige kronkel, de verplaatsing van het centrum van Brabant naar Holland. Duizenden trokken omstreeks 1585 uit het zuiden weg en vestigden zich in steden als Leiden, Haarlem en Amsterdam. Onder de Statenvertalers treffen we zulke zuiderlingen: Baudartius en Walaeus waren Vlamingen. De situatie bracht mee dat de algemene cultuurtaal-in-ontwikkeling in het noorden, voornamelijk in Holland, een stevige basis ontving in de gesproken taal van de gezeten burgerij, maar tevens een inslag van het Zuidnederlands kreeg of behield, de taal van de oude cultuur in de voor de vrijheid verloren gegane gewesten. Daaraan hebben we het naast elkaar bestaan van de woorden *schoon* en *mooi* te danken; het eerste nog altijd gekleurd door de voorname stijl van de zuidelijke dialecten, het tweede het meer gewone spreektaalwoord.

Intussen zien we in de loop van de zeventiende eeuw de praktijk van een beginnend algemeen, als beschaafd geldend, Hollandsgetint Nederlands ontstaan. Zo schrijft Vondel anno 1650: 'Deze spraek - dat wil zeggen een verzorgd Noordnederlands - wordt tegenwoordigh in 's-Gravenhage, de Raetkamer der Heeren Staten, en het hof van hunnen Stedehouder, en t'Amsterdam, de maghtigste koopstadt der weerelt, allervolmaectst gesproken, by lieden van goede opvoeding, indien men der hovelingen en pleiteren en kooplieden onduitsche termen uitsluite.' Dat hier bepaalde vormen van volkstaal worden 'overwonnen' blijkt uit wat de dichter er meteen

op laat volgen: 'Want out Amsterdamsch is te mal, en plat Antwerpsch te walgelijk, en niet onderscheidelijk genoeg.'

Voor degenen die aan de cultuur van de geschreven taal deel hadden stond in deze ontwikkeling van een algemeen verzorgde taal de noodzaak van orde en regel te midden van de dialectische wirwar van taalvormen vast. In het renaissancistisch-humanistische streven naar een bovengewestelijke, welgeordende, vormenrijke eenheidstaal werkt een centralistische tendens die niet helemaal strookt met de zorgvuldig bewaakte gewestelijke autonomie. In de 'Republiek der Letteren' reikte men elkaar over stedelijke en regionale grenzen heen de hand.

Wetnu, ook voor de kerken was de nationale samenhang van meer belang dan de zelfstandigheid der delen. In de keuze van de vertalers geeft de synode van Dordrecht duidelijk te kennen, de eenheid te willen dienen. Men wees voor het grote werk mannen aan uit Vlaanderen en Zeeland, uit Holland en Friesland. Zo was gewaarborgd, dat de taal van de nieuwe bijbel vrij zou blijven van particularistische trekken. Langs deze weg is het eindproduct van de intensieve vertaalarbeid een bijdrage geworden tot de vestiging en versterking van de Nederlandse cultuurtaal, die de dialecten niet verving, maar wel als tweede taal, taal van de natie, naast het gesproken dialect haar kracht kon doen gelden.

Gekunstelde onderscheidingen

Op allerlei punten van spelling, woordvorming, naamvallen en zinsbouw hebben de vertalers beslissingen moeten nemen. Ze sloten zich daarmee aan bij de grammaticaschrijvers van die tijd, die er niet voor terugdeinsden regels te bedenken en vormen te onderscheiden die in de dialecten niet bestonden, nl. als elementen van een taalsysteem. Aan het renaissancistische streven naar de opbouw van een vormenrijk Nederlands dat de vergelijking naar de klassieke talen kon doorstaan, hebben we in de geschreven taal nog altijd onderscheidingen te danken als *hun* (derde naamval) naast *hen* (vierde naamval), *als* naast *dan* (even groot *als*, groter *dan*). Waardevolle onderscheidingen, maar die tot op heden hun ietwat gekunsteld karakter hebben behouden; het zijn door schoolmeesters bedachte regels, die we dan ook altijd nog op school moeten leren.

Klank- en vormleer

In de ontwikkeling van een algemeen Nederlands heeft de Statenbijbel, zoals ik al aangaf, een rol gespeeld; onder meer waar het ging om het groeiende besef van een nationale eenheidstaal. Werpen we een blik op de regels die de vertalers zich hebben gesteld en vergelijken we hoe ze die hebben toegepast, dan rijst evenwel toch de vraag, of het juist de Statenbijbel is geweest die een beslissende rol heeft vervuld in het vormgevingsproces van de nationale cultuurtaal; althans als er zaken in het geding zijn die de klankleer en de vormleer betreffen.

Laten we eens een klein stukje uit de bijbel van 1637 nemen en de taalvormen van dichtbij bezien. In Genesis 37:3-4 lezen we in de geschiedenis van Jozef: 'Ende Israel hadde Joseph lief boven alle sijne sonen; want hy was hem een sone des ouderdoms; ende hy maeckte hem eenen veelverwigen rock. Als nu sijne broeders sagen, dat haren vader hem boven alle sijne broederen lief hadde, hateden sy hem: ende en konden hem niet vrede-

lick toespreken.' De buigingsvormen (alle sijne sonen; eenen veelverwigen rock; haren vader; lief hadde; hateden voor 'haatten') en andere verschijnselen, zoals het gebruik van *als* voor 'toen', het ontkenningwoordje *en* (ende en konden hem niet vredelick toespreken) die we hier aantreffen, waren al in de zeventiende eeuw bezig uit te slijten en dat heeft de Statenbijbel niet kunnen tegenhouden.

Dat geldt ook voor een in dezelfde perikoop voorkomend woord als *wijf* voor 'vrouw'. De ontwikkeling van de gevoelswaarde van dit woord in ongunstige zin is door de sanctionering van de 'oude' gebruikswijze in de Statenbijbel niet onderbroken.

Dit zijn puur willekeurig gekozen voorbeelden. Het is niet uitgesloten, dat nauwgezet onderzoek tegen-voorbeelden zal opleveren. Maar vooralsnog ben ik van oordeel dat we de invloed van de Statenvertaling op de klankleer en de vormleer van het algemeen verzorgd Nederlands niet moeten overschatten. Daarvoor bleef de taal van de Schrift in haar eigensoortigheid vermoedelijk ook te ver verwijderd van de alledaagse beschaafde spreektaal. Die ging haar eigen gang, zoals één voorbeeld uit vele - het opkomen van de vorm *u* in nominativo in plaats van *gij* ('u heeft', 'u hebt') - kan doen bevroeden.

Woorden en uitdrukkingen

Anders ligt het op het gebied van het lexicon: woorden en uitdrukkingen. Weliswaar zal, zoals boven betoogd, de oorsprong van tal van bijbelse zegswijzen verder terugreiken dan 1637, maar het is wel zeker dat de Statenbijbel niet alleen bestaand taal-materiaal heeft 'meegenomen' en geijkt, maar ook nieuwe uitdrukkingen heeft gecreëerd en in wijde kring verspreid.

In een ander verband heb ik al eens het woord 'aanfluiting' te pas gebracht. In zestiende-eeuwse woordenboeken komen we het niet tegen; de Deux Aes-bijbel heeft het niet. Zo is het aannemelijk, dat we het woord te danken hebben aan de inventiviteit van de vertalers van het oude testament (Jeremia 19:8 enz.). Anders dan andere aan de bijbel ontleende woorden heeft 'aanfluiting' het teken van zijn oorsprong echter niet bewaard. Bij mij althans roept het niet per se associaties op met de taal van de Schrift, zoals bij uitdrukkingen als 'de lier aan de wilgen hangen' en 'de schapen van de bokken scheiden' het geval is. In zulke taal manifesteert zich de invloed van de Schrift op onze cultuur.

Tot de voorbeelden van die inwerking van de Schrift behoort ook de Hebreeuwse genitivus ('heilige der heiligen'). Deze constructie komt evenwel reeds in de eeuwen voor de Statenbijbel voor. In *Mariken van Nieumeghen* (±1520) zegt Moenen tegen het onschuldige meisje: 'Ic make u eerlang der vrouwen vrouwe.' Hier is mijns inziens weer van toepassing dat de Statenbijbel een voorhanden verschijnsel sanctioneert en helpt voortbestaan. Ondubbelzinnige invloed van de Statenvertaling is vaststelbaar met behulp van I Kon. 18:21: 'Hoe lange hinckt ghy op twee gedachten?' (Deux Aes: 'Hoe lang hinckt ghy aen beide zijden?') Hier hebben we een mooi voorbeeld van een, naar ik heb begrepen, onjuiste vertaling, maar die het Nederlands aan een sprekende uitdrukking geholpen heeft.

**Weinig
stilistische
navolging**

Heeft nu de literatuur eveneens in de invloedssfeer van de Statenbijbel gelegen? Het zal u niet ontgaan zijn dat mijn stelling dienaangaande enigszins parallel loopt met mijn betoog over de taal. De thematiek van de Schrift is in verregaande mate bepalend geweest voor het gezicht van de Nederlandse letterkunde, in de dramatiek (Vondel) en met name in de lyriek. Veel moeilijker is het de *directe* doorwerking van de Statenbijbel aan te wijzen. De hebraïserende taalstijl stelt de Statenvertaling zozeer apart, in zozeer een eigen 'genre', dat stilistische navolging (bijvoorbeeld in toepassing op wereldlijke vertel-genres) niet goed denkbaar is, tenzij als persiflage.

In de lyriek vinden we, naar ik denk, nog het meest de bijbel terug, zowel thematisch als stilistisch. Van het Psalmboek geldt a fortiori, dat het de poëzie van de Nederlanden gekleurd heeft. Opnieuw: dat is ook reeds voor 1637 het geval. Het dichtwerk van de bij uitstek calvinistische dichter Jacob Revius dateert goeddeels van voor de Statenbijbel.

Revius verkeerde als revisor voor het oude testament overigens in een bijzondere positie. Zijn Hoogliedberijming (van 1621) heeft een exegetisch werk van Udemans als basis. Datzelfde geschrift (van 1616) heeft fundamentele betekenis gehad voor de kanttekeningen bij het Hooglied in de Statenvertaling. Zo kon Revius als het ware op de Statenbijbel vooruitgrijpen en zelfs invloed oefenen op de formulering in de samenvatting boven de capita van het Hooglied. Tegelijk geeft een man als Revius ons aanleiding te overwegen, dat zo'n theoloog als dichter niet van één vertaling afhankelijk was, zelfs niet van een vertaling in het algemeen: hij had de Schrift in de grondtalen tot zijn beschikking, voorts ongetwijfeld een of meer Latijnse, Franse en Duitse bijbels.

Ogenblikkelijke doorwerking is er in de Psalmberijming. De nieuwe vertaling stelde de gebreken van Datheens Psalter helderder in het licht. De tijd omstreeks 1637 bood strategisch het geschikte moment om Datheen te vervangen. Revius publiceerde een nieuwe berijming in 1640: Datheen 'in *sin ende rijm* gebetert'. De gehechtheid van de meerderheid onder het kerkvolk aan Datheen was echter te sterk, hoezeer Revius het goede van zijn voorganger ook leek te sauveren.

**Psalmen
opnieuw
berijmd**

De vloed van nieuwe Psalmberijmingen in de zeventiende eeuw bewijst dat het ongenoegen over Datheen onder de geletterden eerder toe- dan afnam. Ook dat zou wel eens een effect van de nieuwe bijbel kunnen zijn geweest. In de Friese Psalmen van Gysbert Japicx is, naar mijn collega mevrouw prof. A. Feitsma me verzekerd heeft, waarneembaar dat de dichter dankbaar gebruik maakt van de kanttekeningen in de Statenvertaling.

De canonisering van de nieuwe bijbel bereikt literair gesproken een merkwaardig dieptepunt, waar de vertaalde (proza-)tekst der Psalmen zonder enige wijziging in de strofevorm van het Geneefse Psalter wordt 'gestouwd'. Zo in de 'berijming' van de Zeeuw Johan de Brune de Oude (1644). Neem bijvoorbeeld de eerste strofe van zijn Psalm 121:

*'k Heff' mijn ooghen, nae de berghen,
van waer mijn hulpe komt.
Mijn hulp' is van den Heer,*

die hemel, end' aerd' ghemaect heeft.
Hy en zal niet toelaten,
dat uwen voet struycke.

Het beginsel van de eerbied voor de vertaalde tekst gaat hier een vreemde symbiose aan met de straffe vormen van het Geneefse Psalmboek. Anderhalve eeuw lang klonken in de eredienst van de kerken gelijkelijk de woorden van de Statenvertaling en de Psalmen van Datheen. De discrepantie moet velen in het oog gelopen zijn. Een interessante poging tot harmonisering tekende ik op uit de mond van C. van de Ketterij, die een bevindelijk auteur uit onze eeuw citeerde: 'Zij zullen gaan van kracht tot kracht en van deugd tot deugd.' Datheen bezigde die laatste woorden in Psalm 84: 'Sy sullen gaen van deucht tot deucht' (waarbij *deugd* overigens 'kracht' betekent), terwijl de Statenvertalers 'van kracht tot kracht' hebben. De vereniging van Statenbijbel en Datheen getuigt van het streven om beide tot hun recht te laten komen.

De eerbied voor de letter van de Schrift heeft als spiritueel beginsel grote betekenis gehad voor de woordcultuur, maar er kan ook een remmende werking van zijn uitgegaan. Zo concludeert W.A.P. Smit in zijn grote studie over het epos in de Nederlandse letterkunde ten aanzien van het bijbelse epos in de achttiende eeuw, dat de strikte binding aan de Schrift een negatief effect had op de verbeeldingskracht van de dichters. Ik denk overigens dat hier vooral gebrek aan werkelijk talent in het spel was.

Da Costa's Hagar

Dat de dichterlijke verbeelding door de Schrift ook kan worden aangezet, bewijst in de negentiende eeuw de figuur van Isaïc da Costa. Deze joods-christelijke dichter heeft zich zonder enige twijfel gelaafd aan de bron van de Statenbijbel. In zijn visionaire gedicht *Hagar* (getuigenis van een diepe bezieling) stuiten we op een tamelijk complex voorbeeld van bijbelse invloed. In de verbeelding van de dichter verschijnt het paard van de Arabier; maar: verbeelding door de Schrift gevoed, namelijk door Job 39:22-28. De jongste editor van *Hagar* merkt op, dat Da Costa's parafrase meer door de bijbelvertaling van Van der Palm (begin negentiende eeuw) geïnspireerd lijkt dan door de Statenbijbel. Dat neemt niet weg, dat in de desbetreffende passage het archaische, uit de Statenbijbel stammende werkwoord 'rotelen' wordt gebezigd.

Twintigste eeuw

Uit de twintigste-eeuwse poëzie kies ik als 'gebruikers' van de Statenbijbel Nijhoff en Achterberg. Ze zijn beiden dichters met een protestantse achtergrond. Het is de moeite waard te zien dat beiden het typische Statenbijbel-idioom opnemen in hun verzen, en wel voor hun eigen doeleinden. Dat idioom draagt bij tot de magische klank van de poëzie, zonder dat altijd duidelijk is dat ze met de woorden van de Schrift ook de bijbelse boodschap als zodanig bedoelen te verwoorden.

Te denken valt aan Nijhoffs sonnettenreeks *Voor dag en dauw* van 1936. De dichter is door de titel van Huizinga's *In de schaduwen van morgen* uitgelokt tot het schrijven ervan. Huizinga zag, aldus Nijhoff in een inleidende brief

aan de historicus, de wereld een woestijn worden, maar bleef bij deze ondergang vertrouwen op de uitkomst: 'eer een Jesaja dan een Jeremia'. Of hier de gehele Jesaja in Nijhoffs blikveld verkeert, waag ik te betwijfelen; mijn indruk is dat hij een pakkende formule voor de tegenstelling van optimisme en pessimisme hanteert. Bij de lyrische uitbeelding van mensen in de vroegte van een nieuwe dag maakt Nijhoff nu vrijelijk gebruik van woorden uit de profeet; met een opmerkelijk poëtisch effect, bijvoorbeeld waar de werkvrouw 'voor dag en dauw' een huis begint op te ruimen:

*De kamer hardt de lucht niet langer van
tabak en onververste bloemenvazen,
en in de keuken vragen whisky-glazen
of de aanslag ooit nog afgewassen kan.*

*Gedenkt vorige dingen niet, gij dwazen;
'k maak alle dingen nieuw; ik zal geen man
om Jacob's zonde uitleveren ten ban;
ik ben met u; ik ben de eerste en de laatste.*

*Reeds is de werkvrouw aan het werk gegaan.
De poetsmand laat ze in de open voordeur staan.
O, merk hoe luchtiger in huis het wordt!*

*Zij poetst, buiten, het koperen naambord.
Hoe spiegelend wordt het, hoe smetteloos!
De wildernis zal bloeien als een roos.*

De combinatie van alledaagsheid en profetisme mist zijn magische poëtische uitwerking niet en is een typisch geval van modern gebruik van de Statenbijbel, op het oneigenlijke af.

Ook bij Gerrit Achterberg vinden we de toepassing van Schriftwoorden, mogelijk in het spoor van Nijhoff. In de cyclus *Ballade van de gasfitter* bijvoorbeeld overkomt de lyrische hoofdpersoon in een flatgebouw waarin hij belandt het volgende:

*Kamer aan kamer gaan de deuren open
Heren van alle natie, tong en ras
roepen in koor, of 'k een verschijning was:
je hoeft ons hier geen smoesjes te verkopen.*

De religieuze componenten in de voorstelling hebben een buitengewoon complex karakter; wat de gasfitter overkomt heeft stellig een eschatologische dimensie. Maar uit een oogpunt van dichterlijke techniek is de gelijkenis met Nijhoff opmerkelijk, in de vermenging van triviale en 'verheven' woorden. Het bijzondere van deze versregels is dus mede te danken aan de klassieke status die de taal van de Statenbijbel in later tijd gekregen heeft. Een toepassing van bijbelwoorden als in de geciteerde gedichten kan duiden op vervreemding van de inhoud van de Schrift. En vervreemding ten opzichte

van het Woord van God is wel het laatste geweest wat de Statenvertalers met hun werk hebben bedoeld.

Literatuur

- J. Heinsius, *Klank- en bulgingsleer van de taal des Statenbijbels*, Amsterdam 1897.
De Statenvertaling 1637-1937, Haarlem 1937, reprint Amsterdam 1977; hierin een opstel van J. Heinsius over de taal van de Statenbijbel.
- F.L. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, Groningen-Batavia 1939; hierin de tekst van de resoluties der vertalers met betrekking tot de taal.
- C.G.N. de Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, vijfde ed., Antwerpen-Groningen 1952.
- S.J. Lenselink, *De Nederlandse Psalmberijmingen van de Souterliedekens tot Datheen*, Assen 1959, reprint Dordrecht 1983.
- H. Hasper, *Calvijns beginsel voor de zang in de eredienst*, 's-Gravenhage 1976; hierin een uitvoerige beschrijving van de zeventiende-eeuwse Psalmberijmingen.
- J. de Gier, 'Revis en Datheen', in *De nieuwe taalgids* 71 (1978), pp. 97-111.
- J. de Gier, 'Revis' psalmberijming: omwerking en verbetering', in *De nieuwe taalgids* 72 (1979), pp. 399-411.
- Jacobus Revis, *Het hoghe Liedt Salomons*, ed. L. Strenght, Houten 1986.
- W.A.P. Smit, *Kalliope in de Nederlanden II*, Groningen 1983.
- Isaac da Costa, *Hagar/De slag bij Nieuwpoort*, ed. W.J.C. Buitendijk, Zutphen z.j.
- Martinus Nijhoff, *Verzameld werk I*, Amsterdam 1954.
- Gerrit Achterberg, *Verzamelde gedichten*, derde druk, Amsterdam 1967.

Nederlandse bijbelillustraties voor en tijdens de uitgave van de Statenvertaling

door mevrouw prof.dr. I.M. Veldman

Nederlandse kunstenaars hebben aan de eerste editie van de Statenvertaling geen eigen bijdrage geleverd. In tegenstelling tot eerdere bijbelvertalingen werd de Statenbijbel oorspronkelijk gedrukt zonder illustraties.

Blijkbaar waren de initiatiefnemers van mening dat het publiek voor wie de nieuwe vertaling was bestemd dermate algemeen ontwikkeld was dat het niet nodig was deze nieuwe, duidelijke vertaling te voorzien van prenten.

De Statenvertaling verscheen dus enkel met de bekende gegraveerde titelpagina die in vergelijking met andere titelpagina's uit die tijd tamelijk sober was uitgevallen.

Gebruikers wilden wel prenten

De praktijk heeft echter bewezen dat de vooronderstelling dat de lezers geen behoefte meer hadden aan illustraties op een verkeerde inschatting berustte. Want een aanzienlijk aantal Statenbijbels uit de zeventiende eeuw blijkt toch voorzien te zijn van afbeeldingen.

Veel gebruikers lieten namelijk hun nieuwe bijbel inbinden met prenten. Die werden door prentdrukkers op afzonderlijke vellen geproduceerd en verkocht, zodat ze gemakkelijk in de bestaande bijbels meegebonden konden worden. Je kon in die tijd als koper van een bijbel zelfs kiezen tussen een gebonden en een niet-gebonden exemplaar.

De prenten die werden meegebonden waren gewoonlijk ontleend aan prentbijbels, dat wil zeggen verzamelingen bijbelse afbeeldingen, waarbij meestal een korte tekst als verduidelijking diende. Het zeventiende-eeuwse publiek stelde dus wel degelijk illustraties op prijs.

Beeld als extra kanttekening

Vanaf het begin van het christendom was het beeld een belangrijk middel om de christelijke leer uit te dragen, zoals Gregorius de Grote al aan het eind van de zesde eeuw stelde: 'Schilderingen kunnen voor ongeletterden hetzelfde uitrichten, als wat de Schrift doet voor hen die kunnen lezen.' Maar ook na de uitvinding van de boekdrukkunst en toen mensen beter geschoold werden bleef het beeld als een onmisbare ondersteuning en tevens als verfraaiing van de tekst fungeren.

Hoe nauw gedrukte bijbels en bijbelillustraties samenhangen, blijkt uit het feit dat met het verschijnen van de eerste gedrukte bijbels in feite ook de geschiedenis van de bijbelillustratie begint. Voor dat begin moeten we teruggaan naar Duitsland waar de bloei van het geïllustreerde boek begon. De Duitse bijbelillustraties van de vijftiende tot en met de zeventiende eeuw hebben namelijk die van de Nederlandse bijbels diepgaand beïnvloed.

Keulse bijbel

Aan het begin van deze ontwikkeling staat de Keulse bijbel, die omstreeks 1478 gedrukt werd. Deze bijbel is uitgegeven op folioformaat. We weten niet precies wie de drukker was. Het kan of Heinrich Quentell of Barthelomeus von Unkel geweest zijn. Zijn naam staat niet op de titelpagina vermeld, omdat de tekst niet die van de Vulgaat is, maar een vertaling. Kennelijk wilde de drukker met het oog op de censuur zo min mogelijk risico lopen. Deze Keulse bijbel verscheen zowel in het Nedersaksisch als in het Nederrijns, een taal die in Oost-Nederland en in het Rijnland werd gesproken. Die

**Afbeeldingen
stimuleerden
meditatie**

laatste vertaling was dus voor een deel ook voor het Nederlandse gebied bestemd.

De Nedersaksische versie bevatte 113 houtsneden, de Nederrijnse nog tien afbeeldingen meer. Dit is de eerste, rijk geïllustreerde, gedrukte bijbel uit de geschiedenis. Tot ver in de zestiende eeuw zijn de opgenomen houtsneden het voorbeeld geweest voor latere illustratoren. Toch zijn ze niet allemaal origineel. Een flink deel ervan is gebaseerd op miniaturen in vroegere handschriften.

Soms werden die houtsneden later met de hand ingekleurd om ze aantrekkelijker te maken. Daarbij ging de inkleurder soms meer af op zijn esthetisch gevoel dan op de bijbeltekst. Zo bestaat er een ingekleurde houtsnede bij passages uit Openbaring 6 en 7 waarbij de martelaren gekleed zijn in blauwe in plaats van de witte gewaden waarover de bijbel spreekt.

Vaak is het boek Openbaring het enige bijbelboek uit het nieuwe testament dat in vroege Duitse bijbels en ook in latere uitgaven van de tekst van Luther voorzien wordt van prenten. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat de inhoud van de evangeliën en met name het leven van Jezus door geïllustreerde postillen en plenariën bekend geacht werd. Ook de bijbeluitgaven die in ons land verschenen bevatten voor het grootste gedeelte prenten bij de tekst van het oude testament. Pas in de veel latere Lutherbijbel van 1630 vinden we het nieuwe testament uitgebreid geïllustreerd door de kunstenaar Mattheus Merian.

Kenmerkend voor de illustraties is dat ze de inhoud van de bijbelpassages zo realistisch mogelijk proberen weer te geven. In een houtsnede in de Keulse bijbel zien we bijvoorbeeld hoe kinderen als straf voor het uitschelden van de profeet Elia door twee berinnen worden verscheurd. Het verhalende aspect en de continuïteit van het verhaal zijn bepalend voor de wijze van illustreren. Voor een beoordeling van de relatie tussen woord en beeld is het van belang te onderzoeken hoe afbeeldingen in die tijd functioneerden. De laatmiddeleeuwse beeldende kunst had een enorme invloed op de voorstellingswereld van de gelovigen, alleen al door de uitgebreide decoraties die in die tijd in de kerken te vinden waren. Afbeeldingen stimuleerden meditatie en hadden ook de bedoeling de beschouwer emotioneel bij het gebeuren te betrekken.

Daarnaast was het beeld eeuwenlang een middel tot verkondiging en dienden afbeeldingen tot onderricht van degenen die niet konden lezen of niet beschikten over een bijbel.

De inleiding op de Keulse bijbel zegt iets over de functie van de opgenomen afbeeldingen. In de eerste plaats dienen de houtsneden om de tekst beter te begrijpen en in de tweede plaats hoopt de auteur dat de beschouwer door de prenten aangemoedigd wordt de tekst te lezen. Dit laatste lijkt te suggereren dat in die tijd het beeld gemakkelijker verstaan werd dan het geschreven woord. Maar er zullen voor de drukker ook commerciële overwegingen meegespeeld hebben, want door afbeeldingen in uitgaven op te nemen werd een grotere afzetmarkt bereikt.

Dit geldt trouwens voor geïllustreerde boeken in het algemeen. Sinds het papier aan het begin van de vijftiende eeuw in Europa werd geïntroduceerd,

groeide bij het publiek een ware honger naar afbeeldingen. Voortaan konden deze immers niet alleen in kerken, maar ook thuis in de privésfeer worden bekeken. Wij, mensen van de twintigste eeuw, die in hoge mate door het beeld overvoerd zijn, kunnen ons maar moeilijk indenken, wat die verbreiding van het beeld onder grote lagen van de bevolking heeft betekend.

De houtsneden van de Keulse bijbel komen we ook in latere bijbeluitgaven tegen. Zo verschijnt vijf jaar later de bijbel van Anton Koberger die 109 van de 123 illustraties bevat. Deze drukker heeft ze waarschijnlijk van zijn Keulse collega gekocht. De oplage van de Kobergerbijbel was voor die tijd bijzonder hoog; schattingen lopen van duizend tot vijftienhonderd exemplaren en dat is voor die tijd bijzonder veel voor zo'n kostbaar boek.

De houtsneden in de Keulse bijbel zijn door die verspreiding op grote schaal erg populair geworden. Ze verschenen in de *Bibel in 't corte*, die in 1516 te Antwerpen verscheen, en ook in de eerste geïllustreerde, volledige bijbel die Jacob van Liesveldt in 1526 in Antwerpen uitgaf. Deze houtsneden zijn dus een halve eeuw lang steeds weer gekopieerd.

Dat kwam niet door een tekort aan beeldende kunstenaars of gebrek aan nieuwe ideeën. Integendeel, aan het begin van de zestiende eeuw hadden beroemde Nederlandse en Duitse prentkunstenaars als Albrecht Dürer en Lucas van Leyden en vele anderen zich met grote toewijding toegelegd op de illustratie van de bijbelse verhalen in de vorm van schilderijen en losse prenten. In deze takken van beeldende kunst speelden echter toch ook andere motieven mee, die van meer artistieke aard waren. In die periode werden namelijk een nieuwe stijl en een nieuwe vormtaal geïntroduceerd, die voor een deel ontleend waren aan Italiaanse voorbeelden.

Hoofddoel van beeld was de verkondiging

De boekillustratie was daarentegen bedoeld voor een groot publiek. Hoofddoel bleef de verkondiging en verduidelijking van het geschreven woord dat ingepast diende te worden in de voorstellingswereld van de beschouwer. Originaliteit en individuele expressie zijn moderne criteria. Voor de gemiddelde lezer in die tijd lag de waarde van de afbeeldingen, net als bij de Byzantijnse ikonen, in hun herkenbaarheid. Ze gaven een soort oerconcept weer dat, conventioneel als het was uitgebeeld, een bepaald waarheidsgehalte suggereerde. In de loop van de zestiende eeuw zou de beeldtraditie steeds meer vrijheid voor zich op gaan eisen, nochtans bleef het overnemen van oudere illustraties tot in de zeventiende eeuw gebruikelijk.

Lutherbijbels scheppen nieuwe situatie

In 1522 begint in de geschiedenis van de bijbelillustraties een nieuw hoofdstuk door het verschijnen van de bijbels in de vertaling van Luther. Dan gaan bekende kunstenaars zich met dat boek bezighouden en laten dat niet langer over aan onbekende houtsnijders. Het nieuwe testament van Luther verscheen in september van dat jaar met 21 houtsneden van Lucas Cranach de Oude die het boek Openbaring in beeld brengen. Interessant is zijn visie te vergelijken met die van de houtsneden in de Keulse bijbel. Daarin vinden we meerdere scènes in een voorstelling, terwijl Cranach voor één onderwerp per afbeelding kiest. Dat is duidelijk een vernieuwing van stijl. In tegenstelling tot de afbeelding uit de Keulse bijbel laat Cranach de verzegeling van de 144.000 op aarde geschieden. Engelen bedwingen ondertussen de blazende

Artistieke vernieuwing in Nederland

winden en zo wordt een grote eenheid van handeling gesuggereerd. Voor een deel zijn Cranachs houtsneden gebaseerd op Dürers beroemde afbeeldingen uit 1498. De beeldtraditie was blijkbaar sterker dan de tekst; want, net als in de houtsneden van Dürer, rijden de ruiters naast elkaar, terwijl ze één front vormen; en niet achter elkaar, zoals we uit de tekst van Openbaring kunnen afleiden.

Cranach beeldt ook uit, hoe de tempel opgemeten wordt in het bijzijn van twee getuigen, terwijl het beest uit de afgrond komt. In de eerste editie van dit nieuwe testament is dat beest uit de afgrond voorzien van een tiara. In de tweede editie is die vervangen door een wat wereldser kroon. Waarschijnlijk op last van de autoriteiten, die de oorspronkelijke hoofdbedekking van het beest als een grove belediging van de paus ervoeren. Ondanks die verandering vielen Cranachs houtsneden toch niet bij iedereen in goede aarde. De rooms-katholieke hertog Georg von Saksen karakteriseerde de houtsneden als: 'etliche, schmählichen Figuren, papstlicher Heiligkeit zu Hohn und Spott'. Toch mag Cranach ook de eerste Lutherbijbel illustreren. Deze verschijnt in 1534. Het monumentale werk bevat niet alleen houtsneden bij het oude testament en bij Openbaring, maar voor het eerst ook afbeeldingen bij de brieven van de apostelen. Merkwaardig genoeg blijven de evangeliën ongeïllustreerd, op houtsneden van de vier evangelisten na. Luther heeft overigens een actieve rol gespeeld bij de keuze van de uit te beelden passages.

Ook in Nederland is in die tijd sprake van artistieke vernieuwing. In 1528 verschijnt een Nederlandse vertaling met een opvallende reeks houtsneden. Ik doel op de bijbel van de Antwerpse drukker Lucas Vorsterman die tot in 1546, toen deze bijbel per plakkaat verboden werd, zowel door rooms-katholieken als hervormingsgezinden graag gelezen werd. Deze illustraties zijn van belang, omdat de drukker de opdracht voor de houtsneden verleende aan een kunstenaar die evenals Cranach zijn sporen verdiend had in de officiële schilder- en prentkunst, Jan Swart van Groningen. Zeker 73 van de 79 houtsneden kunnen aan hem toegeschreven worden. Jan Swart was een ervaren houtsnijder, die zijn onderwerpen zelf uitvoerde en daar geen ambachtslieden voor gebruikte. Aan deze eigenhandige uitvoering hebben de prenten hun bijzondere stijl te danken (zie afbeelding 1). Gedeeltelijk ging Swart terug op eerdere Duitse voorbeelden, maar voor een groot deel sluiten zijn composities ook aan bij de stijl en onderwerpen van de toenmalige schilderkunst. Ook hij schenkt weer voornamelijk aandacht aan het oude testament. Ook bij hem zien we soms dat hij zich niet strak houdt aan de tekst. Als hij Jakob uitbeeldt die met zijn hoofd op een steen slaapt, laat hij hem zijn hoofd rustig in de hand steunen.

Het nieuwe testament wordt pas uitvoerig geïllustreerd in een bijbel die werd uitgegeven door Hansken van Liesveldt, toen zijn vader, Jacob van Liesveldt, al in de gevangenis zat. Zijn bijbeleditie van 1538 is de rijkst geïllustreerde Van Liesveldt-uitgave die gepubliceerd is. Ze bevat meer illustraties dan de bijbel van Vorsterman, zij het dat het formaat van de prenten wat kleiner is. De houtsneden bij het nieuwe testament waren echter niet speciaal voor deze uitgave gemaakt, maar ontleend aan een prentenboekje dat in Antwerpen bij Mathias Crom een jaar eerder was verschenen.

Afbeelding 1. Jan Swart: Jakob zegent Efraïm en Manasse en daarna zijn twaalf zoons (Genesis 48-49).

Prentbijbels beïnvloeden illustraties

De prentbijbels van de zestiende en zeventiende eeuw hebben zowel de Nederlandse als de Duitse bijbelillustraties diepgaand beïnvloed. Zo'n prentbijbeltje onderscheidt zich van een echte bijbel door het feit dat de illustraties het belangrijkste onderdeel vormen. Bijbelcitaten of een parafrase lichten de afbeelding toe. Ze ontstonden in Duitsland. Een van de belangrijkste prentbijbels is de *Icones Historiarum Veteris Testamenti* van Hans Holbein. Dit boekje werd in 1538 door de drukkers Melchior en Caspar Trechsel in Lyon uitgegeven. In datzelfde jaar werden de prenten ook opgenomen in een officiële uitgave van de Vulgaat. Diezelfde houtsneden, waaraan Holbein al tien jaar eerder bezig was, zijn in kopie ook opgenomen in bijbels die in Zürich zijn uitgegeven.

De Duitse prentbijbels zijn uitsluitend aan het oude testament gewijd, het Nederlandse prentboekje van Mathias Crom was voor het eerst een poging om ook de inhoud van de evangeliën in beeld te brengen. De vrijwel onbekende kunstenaar, Lievin de Witte uit Gent, wiens naam ons is overgeleverd dankzij een naamvers in het boekje, luidt een nieuw hoofdstuk in de bijbelillustratie in.

Hij maakte 186 houtsneden die zijn voorzien van een korte, verklarende tekst

**Het doel
van de
afbeeldingen**

van de hand van Willem van Branteghem uit het Kartuizerklooster bij Antwerpen. De vier evangeliën worden gepubliceerd als een harmonisatie, zodat het leven van Jezus Christus als een chronologisch verhaal verteld wordt, iets wat overigens ook de middeleeuwse historiebijbels deden. In 1539 verscheen ook een Franse editie. In het jaar daarop werd deze uitgave op de index geplaatst.

Het bijzondere van deze prenten is dat zij ook scènes uitbeelden die niet tot het standaardrepertoire van de toenmalige kunstenaars behoorden. Met name de gelijkenissen hebben grote aandacht gekregen en aan sommige ervan zijn zelfs meerdere prenten gewijd.

Deze houtsneden werden in tal van bijbeluitgaven gebruikt. Daarna komen deze illustraties niet meer voor, waarschijnlijk omdat de houtblokken versleten raakten.

Voor ons is het van belang om te weten waarom uitgevers en drukkers hun bijbels van illustraties voorzagen. Zowel de Latijnse als de Nederlandse editie van de prentbijbel van Lievin de Witte, *Het leven ons Heeren*, geven daarover informatie. In de Nederlandse bewerking vertelt auteur Willem van Branteghem in zijn uitvoerige proloog dat de vele illustraties bedoeld zijn voor mensen die niet hebben leren lezen. Als ze voor het naar de kerk gaan de afbeeldingen goed bekijken, zullen ze de preek gemakkelijker kunnen begrijpen. Dan behoeft de predikant minder moeite te doen de verhalen na te vertellen en kan hij zich meer concentreren op zijn uitleg.

Joris Cassander, die het lofdicht op Lievin de Witte in de Latijnse editie maakte, zegt het iets anders. Volgens hem wordt in de houtsneden het nuttige met het aangename verenigd. Kennis van bijbelstof is nuttig, maar het wordt plezieriger als die door middel van aardige afbeeldingen wordt verworven. Dat lijkt mij een belangrijke uitspraak die misschien vandaag nog geldt en die iets zegt over het natuurlijk genoegzaam waarmee een groot deel van de mensheid naar afbeeldingen kijkt. Maar ook de meer traditionele bedoeling van de illustraties wordt door Cassander benadrukt. De houtsneden dienen om te onderrichten en te memoriseren. Net als al gezegd werd in de inleiding op de Keulse bijbel, wordt hier gesuggereerd dat het beeld een beter middel is dan het woord om een verhaal te onthouden.

Sinds de verschijning van deze prentbijbel van Lievin de Witte wordt het gebruikelijk ook het nieuwe testament met illustraties uit te geven.

Voor de Nederlanden was bovendien de uitgave van de Fransman Bernard Salomon, *Quadrains historiques de la Bible* van belang. Dat boekje verscheen in 1553 in Lyon. Daarin zijn zowel illustraties uit het oude als het nieuwe testament opgenomen. De Nederlandse vertaling verscheen in 1557 en was getiteld: *Gesneden figuren uyt en ouden en nieuwen testament*. De bijgevoegde verklarende tekst is van de hand van de Antwerpse rederijker Willem Borluut. Ook deze houtsneden werden na hun publikatie in prentbijbelvorm ook in volledige bijbels opgenomen. Ze hebben een grote invloed gehad op andere kunstenaars. Maerten van Heemskerk was een van hen en hij op zijn beurt heeft weer illustratoren als Mattheus Merian en Pieter Schut beïnvloed.

Afbeelding 2. Pieter Schut naar Mattheus Merian: de geschiedenis van Tobit; op de voorgrond Tobit, in wiens oog 'mussendrek' valt, waardoor hij blind wordt (Tobit 2:10).

Ook Willem Borluut, de vertaler van de Franse uitgave van Salomon zegt in zijn inleiding iets over de functie van afbeeldingen. In de eerste plaats vindt hij de houtsneden van Salomon nuttig voor schilders om er voorbeelden aan te ontlelen, iets wat in die tijd regelmatig gebeurde. Maar tevens onderstreept ook hij de functie van het memoriseren via het beeld. Wie ijverig en aandachtig de zedelessen bekijkt en leest, en wie dan woord en beeld samenvoegt, zal zonder veel moeite de hele bijbel in zijn hoofd prenten, zegt hij. Met andere woorden, via plaatjes kun je beter de tekst in je opnemen. Van belang is in dit verband ook de term 'zedelessen'. De bijbelse verhalen worden gezien als een voorbeeld voor het dagelijks leven van de mensen.

Teruggang in kwaliteit

Na 1560 zien we een duidelijke teruggang in de kwaliteit van de Nederlandse bijbelillustraties. Oude composities worden uitentreuren herhaald, vaak door slechte kopiisten. Nieuwe thema's worden op weinig artistieke wijze vorm gegeven en de houtsneden van Christoffel van Sichem, in de Nederlandse vertaling van de Vulgaat uit 1657, doen wat archaïsch aan. Ze doen niet vermoeden dat ze gemaakt zijn in de periode waarin Rembrandt en andere schilders uit de Gouden Eeuw een artistiek hoogtepunt bereikten. De oorzaak van deze teruggang in kwaliteit moet gezocht worden in de snelle ontwikkeling die de prentkunst in Nederland doormaakte. Lucas van Leyden en andere kunstenaars hadden in het eerste kwart van de zestiende eeuw in het voetspoor van Dürer de op losse bladen afgedrukte houtsneden tot een zelfstandig, artistiek genre gemaakt, dat bijna even hoog in aanzien stond als de schilderkunst. Deze prenten waren veel betaalbaarder dan de schilderijen en dus voor meer mensen te verkrijgen.

Opkomst van een nieuwe techniek

De grote bloei van de prentkunst is tevens te danken aan een technische vooruitgang. In de zestiende eeuw kwam de gravuretechniek tot ontwikkeling, een diepdrukprocédé dat op koper werd uitgevoerd. Doordat de lijnen op koper konden worden ingesneden en niet meer uitgespaard behoeften te worden, zoals bij houtsneden, kon een kunstenaar veel gemakkelijker en vrijer zijn lijnen trekken. Bovendien was de koperplaat minder aan slijtage onderhevig dan het houtblok. Deze nieuwe techniek bezorgde drukkers evenwel een nieuw probleem. De gravure kon moeilijk worden ingepast in de boekdrukkunst, die op het principe van de hoogdruk is gebaseerd.

De losse prenten hadden bovendien een voordeel. Uitgebreide prentenseries raakten in de mode die verschillende momenten van de bijbelse verhalen in beeld brachten. Zo'n bijbels verhaal werd dus in een reeks van beelden verteld, zoals dat ook gebeurt bij een stripverhaal. Daardoor werd het mogelijk het onnatuurlijke principe van de oudere bijbelillustraties, met meerdere gebeurtenissen uitgebeeld in één voorstelling, los te laten. Het beeldverhaal kreeg daardoor een veel grotere zeggingskracht.

Zo werd de losse prent een belangrijke aanvulling op, maar ook een concurrent voor de geïllustreerde bijbels. We kunnen gevoeglijk aannemen dat dergelijke prentenseries ten dele de functie van de geïllustreerde bijbels hebben overgenomen. De populariteit van die losse prentenreeksen was aan het einde van de zestiende eeuw in de Nederlanden zo groot dat uitgevers ertoe overgingen hele series van bekende kunstenaars te verzamelen en die chronologisch volgens de bijbel te ordenen en de prenten dan uit te geven als een prentbijbel.

Een van de eerste uitgaven van deze nieuwe reeks prentbijbels is de *Thesaurus Veteris et Novi Testamenti* van Gerard de Jode die in 1585 in Antwerpen verscheen. De prenten zijn nu niet meer van de hand van één kunstenaar maar van verschillende. Omdat ze uitgevoerd zijn in de nieuwe gravuretechniek, werden ze ook in een aanzienlijk groter formaat uitgegeven dan de illustraties in de gedrukte boeken. Bovendien bestaat zo'n nieuwe prentbijbel vrijwel geheel uit beeldmateriaal zonder tekst. Dat was ook niet nodig, omdat de prent al voorzien was van verzen en titels.

Prenten in de Statenvertaling

Met de uitgave van deze prentenverzamelingen zijn we beland in de periode waarin de Statenvertaling werd uitgegeven. Mensen kochten ongebonden exemplaren en voegden dan zelf de prenten bij.

Voor zover we kunnen nagaan toonden de kopers een voorkeur voor prenten die tussen 1625 en 1627 in Duitsland waren uitgegeven door Mattheus Merian in zijn serie *Icones Biblicae*. Deze *Icones* bestonden uit 233 prenten uitgevoerd in de moderne gravuretechniek. Ze hadden betrekking op de volledige bijbel, dus ook op de evangeliën en het boek Handelingen. Ze werden twee jaar later in een te Straatsburg gedrukte folio-editie van de bijbel in de vertaling van Luther opgenomen. In Nederland liet Cornelis Dankertsz in 1648 de prenten van Merian kopiëren zonder dat hij zelfs de naam van de kunstenaar noemde. Claas Jansz Visscher gaf in 1650 opnieuw een prentbijbel uit die ook kopieën van de Merian-prenten bevatte, maar hij was zo eerlijk de naam van de oorspronkelijke kunstenaar wel op de titelpagina te vermelden, evenals de naam van Pieter Schut, de maker van de kopieën (zie afbeelding 2).

De laatste maakte wat later nog eens kopieën, maar dan in de vorm van verkleiningen. Meerdere plaatjes konden daardoor op een pagina worden afgedrukt. De kopieën zijn duidelijk haastwerk en slechter en oppervlakkiger uitgevoerd dan zijn eerste.

Meer dan vijftig jaar hebben de Merian/Schut-prenten hun dienst bewezen. Zelfs een Statenbijbel uit 1710, gedrukt door Jacob Pieter Keur te Dordrecht, is voorzien van die platen. Maar omstreeks 1700 doet zich een nieuwe ontwikkeling voor die deze prenten tot een ouderwets geheel maken.

De platen van etser en dichter Jan Luyken komen in zwang. Hij geeft bijbel-illustratie een geheel nieuw gezicht en schept een totaal ander soort uitbeelding die zelfs revolutionair genoemd mag worden (zie afbeelding 3).

Jan Luyken was een zeer produktieve en veelzijdige illustrator die zich toelegde op een techniek die tot dat moment eigenlijk nog weinig gebruikt was voor illustraties in boeken. Bij deze techniek sneed men niet meer in koper met een burijn, maar tekende de kunstenaar lijnen in een etsgrond die vervolgens langs chemische weg, een zuurbad, in het koper werden geëtsd. Deze techniek maakte een veel spontanere lijn mogelijk die bijna met de lijn van een tekening vergeleken kan worden. Van hem verschenen 28 prenten in de grote bijbel van Mortier uit 1700 en 151 in de kleine bijbel van Mortier uit 1703 die ook wel de Jan Luyken-bijbel wordt genoemd.

In zijn platen zien we de latere stijl van Gustaaf Doré al aangekondigd. Het realisme in de vroegere platen ontbreekt, de nadruk komt nu te liggen op het fantastische, het angstaanjagende en het emotionele van de te illustreren gebeurtenissen.

Afbeelding 3. Jan Luyken: de Heer verschijnt op de berg Sinaï en geeft de Israëlieten zijn wet (Exodus 19).

**Illustraties
werden
gemist**

Toen de kale tekst van de nieuwe Statenvertaling in 1637 verscheen, misten de gebruikers de illustraties, waaraan zij al zo lang gewend waren. Er leefde een behoefte aan beeld en dat beeld had in zekere zin dezelfde functie als de tekst. Een visuele weergave bood instructie en onderwijzing en stelde de bijbellezer in staat zich gemakkelijker in de bijbelse verhalen te verplaatsen. Bovendien kan niet ontkend worden dat het beeld gepaard gaat met een esthetische ervaring. En wellicht hebben al deze argumenten ook heden hun geldigheid nog.